

SZABÓ PÉTER

A Thököly család és a görög-római kultúra

A késmárki várkastély egyik falfestményének tanulságai

Thököly Imre elsősorban mint katonaeMBER ismert a történetírásban, és műveltségének bemutatását általában el szokták „intézni” az eperjesi diákévekkel, amikor egy iskoladrámában Imre király szerepét játszotta.¹ Udvartartásáról, amely csak közvetett módon szól szellemi vonzalmairól, már több tanulmány született.² Ha az iskolaévek idézett mozzanatán kívül a hagyatéki leltár tanulságait is fontolóra vesszük, arra a következtetésre juthatunk, hogy az egykori felső-magyarországi és erdélyi fejedelem a görög-római irodalomban jártas vagy ez iránt érdeklődő ember volt. A konstantinápolyi Erdélyi-ház 1708-as könyvészeti leltárán belül ma már nehéz megkülönböztetni, hogy mely könyvek tartoztak eredetileg a Nikomédiába száműzött fejedelem tulajdonába, s mely könyvek képezték a ház állandó könyvtárát. Egy adat azonban fényt deríthet a bujdosó Thököly szellemi környezetére: Ovidius *Metamorphosésének (Átváltozások)* egy példányát – a leltár szerint – az a Horváth Ferenc birtokolta, aki Thököly Imre bizalmi embere volt,³ s akinek írásai a fejedelem naplóival együtt kerültek a konstantinápolyi Erdélyi-ház könyvei közé. „Huszonhárom diáriuma, parias-könyve idvezült Fejedelemnek [Thököly], külön-külön táblákban, azzal együtt a mellyet Horváth Ferenc uram maga írt, mellyek vadnak egy fekete bőrrel feljül s körül az aljáig burított szandokban.”⁴ Horváth talán még Nikomédiából hozta, s nem Konstantinápolyban „kölcsonozta” az Ovidius-kötetet. Ezenkívül Cicero, Tacitus, Thuküdidész, (ifjabb?) Plinius – leltárban felsorolt – művei tartozhattak Thököly Imre könyvtárába, legalábbis ezt sugallja Thaly Kálmán, aki együtt közli a leltárt a fejedelem egyéb írásos emlékeivel.

A sok kritikával illetett Thaly Kálmán ez esetben aligha tévedett. A görög-római kultúra iránti fogékonyság már a nagypapa, I. Thököly István esetében is megragadható. Hiszen a marhakereskedőből nemesített Thököly Sebestyén István nevű fiáról régóta tudja a történettudomány, hogy iskolázottsága s a humán tudományok iránti vonzalma messze meghaladta a magyar mágnások átlagos kulturális szintjét.⁵

Az 1581-ben Késmárkon született ifjú 14 éves korától kezdve nyolc éven át Nyugat-Európában utazott és tanult. A heidelbergi főiskola rektora, Stenius Simon 1598-ban neki ajánlotta görög nyelvű zsoltárfordításait.⁶

A tizenöt éves háború idején született zoltárfordításával Stenius talán az oszmánokkal élet-halál harcot folytató keresztény magyaroknak kívánt üzeni. Már biztosan eljutott hozzá az 1596-os mezőkeresztési csata híre, amelyben a törökök vereséget mértek a szövetséges keresztény erőkre. Talán úgy ítélte meg, hogy a hitetlenek javára fordult a kocka, s a 37. zoltár fordításával mintegy isteni vigasztalást kívánt nyújtani az istentelennel harcoló Krisztus katonáinak. Az említett zoltár tematikája ugyanis a „Vigasztalás az istentelennel szerencsés állapotja miatt kesergőkhöz” cím kifejtéséből épül fel.⁷ A szintén lefordított 51. zoltár is a reformáció törökellenes irodalmának érvrendszeréhez kapcsolódik azáltal, hogy a büntől való szabadulásért könyörög, amely az isteni gondviselés elnyerésének, a hitetlenekkel szembeni sikeres harc folytatásának záloga. A büntől való szabadulás és a megtérés mint a török elleni diadalmas harc alapfeltételei a reformáció irodalmában először Luther híres Tábori prédikációjában (*Eine Heerpredigt wider den Türken*, 1542)⁸ jelennek meg. Más kérdés, hogy Stenius gesztusa ugyanakkor szólhatott az iskolát bőkezűen támogató Thököly családnak is. A legmeggyőzőbb indok mégis az lehet, hogy Stenius a zoltárfordításokkal elsősorban Thököly István veretes műveltségét ismerte el, s művével mintegy a fiatal mágnással kötött szellemi barátságot pecsételte meg.

A főúr szellemi horizontja később, a Thurzó Katalinnal kötött második házasságával valószínűleg tovább szélesedett, mivel a Thurzó család jelentős nyugati kulturális kapcsolatokkal rendelkezett, és tagjai közül sokan az újsztoikus – a halállal és a sorssal megbékélő – filozófia és életvitel híveivé váltak.⁹

A késmárki várkastélyt Thököly István építtette ki, s miként ezt a főkapu fölötti felirat is bizonyítja, a munkálatok 1628-ban fejeződtek be: „Turris fortissima, nomen Domini Stephanus Teökely de Kesmark. Anno salutis 1628.” A kastély – miként ezt már első művészettörténeti elemzője, Divald Kornél is kimutatta – a lengyel Krasieczyn-kastéllyal körülbelül egy időben, ahhoz hasonló elrendezéssel épült. De abban is rokon a Thököly-rezidencia az említett lengyel emlékekkel, hogy külső homlokzata nélkülözi a plasztikus architektonikus tagozást. A kettős körfalú, öt erős toronnyal rendelkező várkastély belső udvara, a korabeli főúri életmód hű tükréeként, változatos funkciójú épületeknek adott otthont. A főkapuval szembeni kápolnától balra a Thököly grófok magánlakosztályai álltak, míg ettől jobbra sorakoztak az arkádokkal összekapcsolt, vendégfogadásra épült traktusok.¹⁰ A körítő falak övezte „belső világ” késő középkori építészeti elrendezést követett, amely elsősorban a Loire-vidéki kastélyépítészeti hagyományaiából vette eredetét. Akárcsak a vajdahunyadi várkastély szűk udvarán, Késmárkon is a kápolna függvényében alakult ki a világi jellegű építmények sora. (Az előbbi helyen, a Hunyadi János kormányzósága (1446–1452) idején kiépült kastély udvarán északon a gótikus kápolna, a keleti részeken a lakóhelyiségek sora fogadta a látogatót, míg a nyugati oldalon magasodott a palota, földszintjén és emeletén egy-egy hatalmas, hálóboltozatos lovagteremmel.)¹¹ Ami a belső díszítést illeti: Erdélyben és a Felvidéken egyaránt elterjedt volt a hálószobák, audienciás házak és különösen az ebédlőtermek „festett figurákkal” díszített faldekorációja. Radnót, Aranyosmeggyes, Várad, Gyulafehérvár, Szentbenedek, Gyergyószárhegy, Vajdahunyad kastélyai és palotái a 17. század első felében nyertek hasonló díszítést. A festészeti dekoráció tematikájában a

magyar hősök, híres emberek, királyok portréi domináltak: megfogalmazásukhoz ekkor már metszetgyűjtemények, mintakönyvek álltak a helyi festők rendelkezésére.¹² Ugyanilyen tárgyú, ma már csak leírásokból ismert falfestmények – királyképek és nevezetes országos események jelenetei – díszítették egykor a késmárki kastély régi lovagtermét is.¹³ Ezekre a témákra elsősorban az az őskultusz tette fogékonnyá a 17. századi arisztokrata famíliákat, amely Európa-szerte valósággal eluralta a felsőbb társadalmi szintek mentalitását.¹⁴ Az erdélyi fejedelemség központjaiban, a fejedelmi házak belső dekorációjában természetesen a fejedelmi abszolutizmus korabeli teóriái is szorgalmazták a királyi elődök panteonba rendezését.¹⁵ A késmárki vár királygalériájának korabeli párhuzamát, esetleg közvetlen kapcsolatait a vajdahunyadi vár ebédlőteremmé átalakított felső lovagtermének fejedelmi képmásokkal díszített, festett falszegélyében találhatjuk meg, amely dekoráció minden valószínűség szerint a Bethlen Gábor korabeli építkezésekkel összefüggésben, az 1610-es évek végén készülhetett.¹⁶ A Thökölyek és az erdélyi urak – protestáns köznemesi szervitorok által intézett – kapcsolatai részben már ismertek előttünk.¹⁷ Kemény János önéletráisa egy későbbi, személyes érintkezést rögzít közte – mint az erdélyi fejedelemség prominens képviselője – és Thököly István között. 1644-ben, I. Rákóczi György Habsburg-ellenes hadjárata idején Kemény János ellátogatott a késmárki kastélyba, s a házigazdáról meleg szavakkal emlékezett meg: „Én magam sok kérésekre bémenvén Késmárkra, Tököly István, az öreg, és fiai igen nagy böcsülettel láttak s vendéglettek vala.”¹⁸ Ennek a vendégszeretetnek hangulati aláfestését szolgálhatta a késmárki falképek – most elemzendő – másik ciklusa.

A késmárki várkastély kapu felett épült öregtornyának első emelete ebédlőteremként szolgált. Falfestményeiről Bruckner Győző a 20. század elején még képet alkothattott. Az ajtónyílás közelében kétoldalt Bruckner muzsikusok töredékesen fennmaradt alakjait (dobos, dudás, tárogatós, mandolinós) fedezte fel. Azon a falon, amelynek az ablakai a Tátrára nyílnak, két táncba siető pár alakját sikerült megállapítania. Ugyanitt – rekonstrukciója szerint – dúsan terített négyszögletű asztal mellett hat mulatozó személy (két nő, négy férfi) foglalt helyet. Az asztaltól kissé távolabb a „háziasszony”, egy ételt felszolgáló apród és egy távozó pár figuráit ismerte fel Bruckner. Az ebédlői jelenet mellett egy erősen rongált freskó csónakázó szerelmeseket mutatott be. A falképek ismertetője szerint a zsánerképek alkotója meglehetősen szerény képességű festő volt, még a perspektíva alkalmazásával is gondjai voltak.¹⁹ A képekhez kapcsolódó eszmei program nem szorul különösebb magyarázatra. Ez a néhány freskó mintegy visszatükrözte azt a víg életet, amely az ebédlőteremben és a késmárki kastély környékén folyt. Kifejezte azt a reményteljes örömet, amelyet a kulináris és egyéb földi élvezetekkel kapcsolatban Gyöngyösi István – Thököly Imre és Zrínyi Ilona lakodalmi multságairól szólva (1683) – így fogalmazott meg: „Mind úri, mind egyéb rendek vigadozni / Fognak: ebből sok jót remélvén bokrozni.”²⁰

A lovagterem királygalériája és az ebédlőterem zsánerképei mellett azonban létezett egy harmadik tematikus ciklus, amely Thököly István görög-római műveltségéhez kapcsolódott. A 17. századi főúri és fejedelmi körökben általánosan elterjedt szokás volt az ókor nagyjait és tetteiket falképeken és falikárpitokon szerepeltetni. Bethlen

Gábor gyulafehérvári palotáját például Julius Caesar és Nagy Sándor tetteit ábrázoló flandriai kárpitok díszítették.²¹ Azonban szokatlan volt, ha a hőstörténeteken kívül a görög-római szerzők regényeit, novelláit is képekben mutatták be. Szerintünk éppen ez a ritka eset történt meg Késmárkon. Az ilyen jellegű falképciklus a programadó átlagon felüli tájékozottságát, olvasottságát és – mivel a szelektálás az egyik legmagasabb fokú intellektuális tevékenység²² – intelligenciáját bizonyítja. A késmárki falképek harmadik eleme, a különös – és az antikvitás irodalmának mélyebb tanulmányozását bizonyító – témaválasztás közvetve azt is sugallhatja, hogy Stenius Simon Thököly Istvánnak ajánlott görög nyelvű zsoldárfordításaival egyszerűen tanítványának antik műveltségét kívánta ünnepelni.

A rejtélyes képet Bruckner Győző az ajtótól balra, egy köríves felirat mezejében fedezte fel. (Alig kétséges, hogy a festménynek az ajtótól jobbra párdarabja is lehetett, ezt azonban már a régész-művészettörténész nem találta meg.) A felirat töredékesen fennmaradt formájában nehezen értelmezhető, nagy értékét jelenti viszont, hogy közli a freskók keletkezésének dátumát. „Umbra lutum 1639... rerum sol...” Ami a képet illeti, szükséges Brucknert szó szerint idéznünk: „A köríven belül tréfás képet látunk, ugyanis egy számarbőrbe bujt ember egyik kezével egy kerítésen belül álló fába kapaszkodva akarja megrázni, amit a fa mögött álló alak (férfi-e vagy nő, nem lehet kivenni) egyik kezével megakadályozni igyekszik. A másik fa mögött is látunk még két homályos emberfejet. A számarbőrbe bujt ember mögött pedig eliramodnak a kutyák.”²³ A falképet leíró tudós tanácstalanul állt a kép programja előtt, s annak mondandójához nem fűzött magyarázatot. Ismerve Thököly István klasszikus műveltségét, arra gyanakodtam, hogy a késmárki főúr valamely ókori szerző művének egy fontos részletét kívánta képben látni. Az ember-szamar párhuzam és metamorfózis, az emberek számmal kapcsolatos történetei elterjedt toposzai az antik irodalomnak. Ott van Midasz fríg király, akit ostoba gögje miatt Apollón számarfülekkel büntetett, s aki így kerülhetett be Ovidius *Metamorphoses*ébe. Egy 1581-es frankfurti *Metamorphoses*-kiadás Magyarországon is olyan népszerű volt, hogy illusztrációi alapján mézeskalács-fadúcokat metszettek.²⁴ Egy kevésbé ismert ovidiusi történetben az ifjú Priapus és Lotis nimfa szerelmének beteljesülését Silenus – a kert őre – szamarának hangos ordítása zavarta meg. „S, ím a szamar, Silenusnak buta hátasa, ekkor, / épp legrosszabbkor, bődül el éktelenül.”²⁵ A késmárki falfestményen szamar és kert ugyan szerepel, ám nyilvánvaló, hogy Ovidius nem ad magyarázatot a számarbőrbe bujt ember alakjának kilétére. Ellenben egy másik ismert *Metamorphoses* – Lucius Apuleius regénye, nálunk ismert címével *Az aranszamar* – egyenesen kínálja magát a falkép-jelenettel való szembesítésre. Az afrikai származású Apuleius (Kr. u. 125–180) műveltségében összevetődtek Athén és Róma kulturális hagyományai. Az aranszamar című regénye inkább görög gyökerű, s egy régi görög elbeszélésből meríti eredetét. (A Kr. u. 2. század kezdetén az ismert szatirikus, Lukianosz is feldolgozta a történetet.)²⁶ A „görögös műveltségű” Thököly István talán különös vonzalmat táplált a görög-latin kultúrájú Apuleius iránt. Az észak-afrikai szerző írásai – amint a korabeli könyvesházak jegyzékeiből tudjuk – nem voltak ismeretlenek a 17. századi hazai olvasóközönség számára. Thököly István könyvtárának jegyzékét ugyan nem ismerjük, ám az erdélyi szász pol-

gárság és a magyar nemesség gyűjteményeiben Apuleius könyvei jelen voltak.²⁷ Az aranyszamár története röviden arról szól, hogy Lucius, a varázslás iránt érdeklődő gazdag ifjú a mágia hazájának tartott Thessaliában viszonyt kezd egy varázslóasszony szolgálójával. A szolgáló madárrá akarja változtatni a kíváncsi Luciust, de tévedésből – emberi értelme meghagyásával – számmá változtatja. A számmá vált ifjú rengeteg kalandon, szenvedésen megy keresztül. Váltig az a vágy hajtja, hogy ismét emberré válhasson, ehhez azonban – úgy tudja – Venus virágát, azaz rózsát kellene szereznie és fogyasztania. („Azon töröm a fejemet, hogy... a rózsák révén visszaváltozom.”)²⁸ Végül Isis istennő kegye adja vissza Lucius emberi formáját.

A késmárki vár kérdéses jelenete szerintem azt a kulcsfontosságú részletet emeli ki, amikor Lucius teljes kétségbeesésében már-már lemond az életről: szabadulási kísérletei sorra kudarcra válnak, ezért elhatározza, hogy „babérrózsát” legel, tudván azt, hogy „annak az állatnak, amelyik eszik belőle, halálos méreg ez a virág”. Következzék tehát Apuleius: „Hogy ilyen csúful megjártam, már egészen el is ment a kedvem a szabadulástól, s épp azon voltam, hogy most elszánom magam, és eszem a mérges rózsákból. Tétován közelebb megyek, hogy szakítsak belőlük, hát, egyszerre csak egy fiatalember – azt hiszem: a kertész, akinek minden zöldségét összeviszta tapostam – észrevette a rengeteg kárt, s hatalmas husánggal a kezében dühösen hozzám rohant... íme, a parasztok... máris szólítják kutyáikat, és egyre-másra uszítják, hogy rohanjanak rám.”²⁹ Bruckner leírása után ítélve a késmárki falfestmény számbőrbe bújó embere Lucius, a „kerítésen belül álló fa” a babérrózsafa, amelyet Apuleius is fának és nem bokornak ír le („Hosszúkás levelű fák ezek, mint a babérfa.”)³⁰ A fa mögött álló alak, aki igyekszik megakadályozni, hogy a számbőrbe bújó ember megrázza a fát, nem más, mint a kertész. A másik fa mögött a parasztok bújnak meg, akik a számaremberre uszítják kutyáikat.

Most már az a kérdés, hogy milyen meggondolás alapján került a falra a regénynek éppen ez a jelenete. A programdói szándék vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a falkép az ajtó közelében kapott helyet. Bruckner Győző a század elején még el tudta olvasni az ajtó feletti feliratot: „Az ajtónyílás felett egy erkölcsi sententiát látunk, mely a halálra figyelmeztet és tudunkra adja, hogy miként Krisztus, mi is a halál által dicsőülünk meg.” A program tehát élt a Krisztus-ajtó szimbolikával: *Én vagyok az ajtó: ha valaki rajtam át megy be, megtartatik, az bejár és kijár, és legelőre talál.*³¹ Az ajtó környezetében feltűnő apuleiusi jelenet latin nyelvű körirata – már amit a töredékes szöveg fennmaradt szavai (*umbra* = árnyék, árnyékvilág, *lutum* = sár, gyarló ember) sejtetnek – kapcsolatban lehetett az ajtó fölötti szentencia mondandójával. Az utóbbi felirat Krisztusra és az üdvösségre irányította a figyelmet, míg az apuleiusi jelenet a tévelygő, saját szellemi-fizikai létét kockáztató emberről szólt. A számarember története így csak annyiban „tréfás” jellegű, amennyiben – mókás olvasatában – átmenetet kívánt képezni az ebédőterem freskóin megörökített vidám, mulatozó alakokhoz. A Janus-arcú kép üzenete azonban nem ebben a vonatkozásban, hanem a Krisztus-ajtó szimbolikával összefüggésben válik világossá: az „igaz út” mellett bemutatta az ember mágiába és tévelygésbe hullott állapotát.

Alighanem egyedi és *szokatlan* megoldás a 17. századi felvidéki képzőművészetben,

hogy a biblikus téma és az antik regényepizód – egymást kiegészítve – magasztos üdv-történeti jelentést közvetít.

Másrészt azonban – a késmárki összefüggésektől függetlenül – általában is magyarázatra szorul az átváltozások (metamorphoses) ókori irodalmi hagyatékának népszerűsége a 16–17. századi Magyarországon. Balassi Bálint álommal és átváltozásokkal kapcsolatos versei,³² a könyvesházak témába vágó antik művei, a mézeskalácsformák jelenetei s most e falkép bizonyítják az ilyen toposzok elterjedtségét. Miért volt annyira ismert és népszerű számos átváltozás-történet? Ha az Ovidius *Metamorphoses*-ét olvasgató Thököly Imre személyes válaszát keressük, talán a száműzetésében gyakorta emlegetett, élettapasztalatát sűrítő mondatából kell kiindulnunk: „Bene sperando et male habendo transit vita.”³³ („Jót remélve s rosszat bírva múlik az élet.”) Bár Ovidius csupán szórakoztató olvasmánynak is kiváló, mégsem látszik erőltetettnek az a feltevés, hogy a fejedelem saját sorsának látványos fordulatai, szélsőséges „átváltozásai” közelebb hozták számára a római költő világát. De mi készítette nagyapját, Thököly Istvánt, az életet habzsoló, viszonylagos történelmi szélcsendben élő főurat az apuleiusi átváltozás hangsúlyos megörökítésére?

Alighanem a napfény mellett az árnyékot is érzékelő alkata, amire műveltsége is predestinálta. A Thurzó-rokonság révén beszürodő keresztény sztoicizmus, a halállal megbékélő gondolkodás alázatos életre intő parancsai élesen viaskodhattak Thököly István e világi örömök felé hajló vonzalmaival. Az ebédlőterem ajtajának biblikus szentenciája és az asztali vigasságok jelenetei a programadó főúr jellemének ambivalenciáit tükrözték. Thököly István vélhetőleg nem tudott lemondani örökölt hedonizmusáról, s nem akart lemondani az önmegettartóztató élet eszményítéséről sem. A kettősségben élve könnyen eljátszhatott a földi átváltozások babonás vágyálmaival, s így megragadhatták érdeklődését a hasonló témájú antik művek. Apuleius regényében komoly szerepet kap a varázslás, az átváltozás, megoldást azonban egyedül az isteni irgalmasság hoz: a pogány történet bizonyos értelemben könnyen Krisztus alá „rendelhető”. Másrészt a ránk mért vagy az üdvösségünket szolgáló szerepünkből egy időre kihullani vagy kilépni olyan gondolat, amely bizonyára foglalkoztatta a különben buzgó evangélikus főurat a képi program végiggondolásakor.

A késmárki ebédlőterem freskóciklusa – ezzel a képi elemmel kiegészülve – az e világi és túlvilági létezmód mellett az átváltozott testben folytatódó földi élet lehetőségét is bemutatja. A falképek programja – ontologikus töprengései révén – az egyik legigényesebb gondolati teljesítmény azon tematizálások sorában, amelyek a 17. századi felsőmagyarországi kastélyok belső díszítését jellemezték.

Jegyzetek

¹ Thaly Kálmán: Thököly Imre és iskolatársai mint színjátárszók. *Századok*, 1880. 411–417. o.

² Szintézisüket új ismeretekkel bővítve Petneki Áron állította össze. Petneki Áron: *Splendor Thökölyanus* (Thököly udvartartása). In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Budapest, 1983. 205–214. o. Az ez irányú, elsősorban az anyagi kultúra emlékeire figyelő kutatásokat mi egy leltárral kívánjuk gazdagítani, amelyet Kassán 1685-ben vettek fel, miután Thököly elhagyni kényszerült székhelyét.

A lajstrom minden valószínűség szerint az egykori felső-magyarországi fejedelem fogadósobájának be rendezését írja le. (Köztudott, hogy Thököly Kassán az elfoglalt szepesi kamara és felsőmagyarországi főkapitányság épületeiben rendezte be székhelyét.) „A generális házban: 1. Flandriai szótt kárpitok. 2. Félkemence, aki két házban fut. 3. Egy nagy réz gyertyatartó, bolhaitasruul függvén nyolcz aghu. 4. Veres márvány keő azstal. 5. Egy szép fiokos fekete almarium, czifra fekete aranyas, azon almariumnak ket aitaia nagy negyszegű kristal eőveges zar alat vagon, az mint az eővegen által laczik, vadnak benne papirosbul csinalt citromok, narancsok, pomaranancsok. 6. 2 fejár Danzkai cseréptál. 7. 8 fedeles Danszkai eőregh korso.” OL. Lymbus. III. fasc. 28. (XVII. sz.).

³ Horváth Ferenc a bujdosásba kényszerült Thököly Imre kuruc lovasainak tisztje volt. L.: *Késmárki Thököly Imre naplója 1693–1694. évekből*. Közli Nagy Iván. Pest, 1863. /Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. Írók. 15. köt./ 697. o.

⁴ Pápai János Erdélyi-háznál felvett leltára. Konstantinápoly, 1708. máj. 28. „Metamorphosis Ovidy (Horváth Ferencz uramnál)”. In: *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*. Közli Thaly Kálmán. Budapest, 1873. /Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. Írók. 24. köt./ 657–663. o.

⁵ Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705*. Budapest, 1888. /Magyar Történelmi Életrajzok./ 11–12. o.

⁶ Psalmi XXXVII. et LI. à Simone Stenio Graecis versibus redditi Haidelbergae. MDXCVIII.

⁷ Zsolt 37

⁸ Zsolt 51. A törökkel kapcsolatos propagandairadalomról I. R. Várkonyi Ágnes: *Török világ és magyar külpolitika*. Budapest, 1975. /Gyorsuló idő./ 11. o.

⁹ Klaniczay Tibor: A magyar későreneszánsz problémái (sztoicizmus és manierizmus). In uő: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, 1961. 303–340. o.

¹⁰ Divald Kornél: *A felsőmagyarországi renaissance építészet*. Budapest, 1900. 18. o.

¹¹ Bíró József: *Erdély művészete*. Budapest, 1989. 54–55. o. (Hasonmás, eredeti kiadása: Budapest, 1941.) Kiss Gábor: *Erdélyi várak, várkastélyok*. Budapest, 1987. 219–230. o.

¹² Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest–Kolozsvar, 2003. 143–146. o. Balogh Jolán: *Későrenaissance kőfaragó műhelyek*. *Ars Hungarica*, 1980/2. 217–281. o.

¹³ Divald 1900, 18–19. o.

¹⁴ Az óskultuszról I. Philippe Ariès: *The hour of our Death*. Alfred A. Knopf, Inc., New York, 1981. 230–233. o. (Első kiadása: *L'homme devant la mort*. Paris, 1977.)

¹⁵ „Gyula Fejervarat az fejedelmi hazakat híres imperatoroknak, kiralyoknak, fejedelmeknek... képeivel... ekesekke tetette.” Ouintus Curtiusnak az Nagy Sandornak... Historiaia mely most Deákból Magyar nyelvre Haporthoni Ferro Pal által fordittatot... Debrecenben... Anno, 1619. 8. o. A fejedelmi abszolutizmus Bethlen Gábor-kori irodalmáról I. Szabó Péter: *Heraldikai elemek és triumphus motívumok a királynői és fejedelemasszonyi prezentációban*. *Levéltári Közlemények*, 1982. 111–121. o.

¹⁶ A falszegély datálásával kapcsolatban eltérnek a vélemények. Mi Möller István véleményét osztjuk, aki a király-, illetve fejedelmegalériát az 1610-es évek végére datálta. Möller István: *A vajda-hunyadi vár építésének korai*. Budapest, 1913. /Magyarország műemlékei 3./ 15. o. Kovács András szerint „talán kortársakat, a harmincéves háborúnak a Bethlen fiúk által csodált hadvezéreit és uralkodóit (?) ábrázolta”. Szerinte tehát a falfestmények később, az 1630-as években készülhettek. L. Kovács 2003, 145. o.

¹⁷ Erről már Péter Katalin tanulmányában is találunk adalékokat. Péter Katalin: *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról*. *Századok*, 1972/3. 653–667. o. Újabbán Varga J. János foglalkozik e kapcsolatok szálainak kibogozásával.

¹⁸ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. A szöveget gondozta: V. Windisch Éva. Budapest, 1980. /Magyar Remekírók./ 228. o.

¹⁹ Dr. Bruckner Győző: A késmárki Thököly-vár falfestményeiről. *Archeologiai Értesítő*, 1908. 181–183. o. A falképek tematikáját ugyancsak ismerteti Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században*. 1. köt. Budapest, 1953. 60–61. o.

²⁰ Gyöngyösi István: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia (Kesergő Nimfa)*. A szöveget gondozta: Jankovics József – Nyerges Judit. Budapest, 2000. /Régi Magyar Könyvtár, Források 11./ 59. o.

²¹ Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, 1978. 16. o.

²² Ezt hangsúlyozza Pierre Francastel: *Művészet és társadalom. Válogatott tanulmányok*. S. a. rend. Németh Lajos. Budapest, 1972. 5–11. o.

- ²³ Bruckner 1908, 60–61. o.
- ²⁴ *Wunderbarliche und seltsame Beschreibung*. Ed. Sigmund Feyerabend. Francfort am Mayn, 1581. Weiner Piroška: *Faragott mézeskalácsformák*. Budapest, 1981. 17. o.
- ²⁵ Publius Ovidius Naso: *Római naptár – Fasti*. Ford. Gaál László. Utószó: Bollók János. Budapest, 1986. /Prométheusz könyvek 12./ 16. o.
- ²⁶ Apuleius: *Az aranyznamár*. Fordította és az utószót írta: Révay József. Budapest, 1993. 301–302. o. A mű eszmei hátteréről l. Apuleius: *Védőbeszéd (A mágiáról)*. Előszó, jegyzetek, szöveggondozás: Dörömbözi János. Ford. Détshy Mihály. Budapest, 2002. /Ókori klasszikusok./ 5–15. o. Dörömbözi Jánosnak az Apuleius-életmű értelmezésével kapcsolatos tanácsait itt köszönöm meg.
- ²⁷ 12. 1674–1702 Michael Halicius. (A jegyzék) 1674. *Regestrum Librorum Michaelis Halicii de Caránsebes Cibinii in aedibus generosi domini Johannis Luts repositorum, duabus grandioribus arcis. Anno 1674 die 31 Octobris*. 88. tétel: Apuleius. (B jegyzék) 1702. *Invention des Petri Simon Charan-Sebesi 259*. tétel: *Apulaei Madaurensis Opera*. In: *Erdélyi könyvesházak*. 3. köt. 1563–1757. S. a. rend. Monok István – Németh Noémi – Varga András. Szeged, 1994. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3./ 197., 215. o.
- ²⁸ Apuleius 1993, 75. o.
- ²⁹ Apuleius 1993, 79. o.
- ³⁰ Apuleius 1993, 79. o.
- ³¹ Jn 10,9
- ³² Szentmártoni Szabó Géza: „Álmomban azt látám”. Pünkösdi hava és a szerelmi álmok. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest, 2002. 389–406. o. A szerző a Balassi-versekkel kapcsolatban utal Ovidius álomfejtő elégiájára (*Amores*, III. 5.).
- ³³ Szádeczky Béla: Thököly Imre erdélyi fejedelemsége. *Századok*, 1898. 715. o.

Thököly Imre nemzetközi híre

Thököly Imre nemzetközi hírnevét jól érzékelteti, hogy egy 17. századi „közkedvelt érdekes történeteket” összegyűjtő nürnbergi históriás könyvbe Thököly részletes életrajzát is bemásolta a kötet ismeretlen összeállítója.¹ Abban a korban a kuruc fejedelem többé-kevésbé hiteles életrajzának számtalan nyomtatott változata forgott közkézen. Az egyoldalas, Thököly-portréval illusztrált rölapokból hatféle változat is megjelent 1683-ban, jelezve, hogy Thököly Imre komoly politikai tényező volt.² Egyes változaton bátorsága miatt Herkulesként, bölcsessége miatt Fabiusként és Nestorként mutatták be a fiatal vezért³ (akinek a metszet – tévesen – Mihály keresztnévet adott), másutt Apafi Mihály erdélyi fejedelemmel együtt jelent meg,⁴ sőt arra is volt példa, hogy Apafi lovasportróját a fej megváltoztatásával Thököly-lovasportrévá alakították, így érzékeltetve, hogy az Erdélyi Fejedelemség mellett miként lesz egyre fontosabb katonai és politikai központ Thököly felső-magyarországi fejedelemsége. Egy szintén 1683-ban közzétett életrajz címlapján⁵ Thököly egy Magyarország-térképet tart a kezében, mutatójával a királyi Magyarország politikai központjára, Pozsonyra mutat, míg a háttérben Erdély és Lengyelország látható, ahonnan politikai és katonai támogatást kap a fiatal fejedelem.⁶ Az életrajzok és rölapok tehát egy nemzetközi szinten is jelentős evangélikus magyar politikust mutattak be. A Thököly-életrajz egyik legtanulságosabb változatát az 1683-ban Ulmban megjelent *Magyar vagy erdélyi Simplissimus* című kalandregényhez mellékeltek.⁷ Bár magában a regényben csak a fejedelem apjáról, Thököly Istvánról esik szó, de a legfontosabb helyszínek mind Felső-Magyarországon, Thököly 1682-ben elismert fejedelemsége területén találhatók. A regény főhőse, egy sziléziai árva legény, végiglátogatja Felső-Magyarország híres iskoláit. Közben előbb rablók, majd az egri török fogságába kerül, magyar végvárakban szolgál, végül az erdélyi fejedelmi udvarban válik felnőtté. Grimmelhausen Simplissimusa született újjá Daniel Speer művében, ezúttal azonban nem a harmincéves háború, hanem a töröktől megkínzott Magyar Királyság hadszínterein.⁸ A kalandregény időszerűségét nemcsak a Bécs ostromával kezdődő új török háború adta, hanem annak a Felső-Magyarországnak a bemutatása is, ahol a császári politikával szemben egyre nyíltabb ellenállás bontakozott ki.⁹ A névtelen szerkesztő így indokolja, hogy előszóként egy Thököly-életrajzot illesztett a regényhez: „...az újságokban sokat és majdnem minden nap olvashatnak erről a magyar úrról, ám igen kevesen ismerik neveltetését, életét, vallását, életkorát és az efféléket.” Ezért „sebtiben összeírtuk és a kíváncsi olvasókkal közöljük az alábbi néhány dolgot”. A néhány lapon sokoldalú Thö-

köly-portré jelenik meg, amely elsősorban nem is egy tehetséges katona, hanem egy „született” politikus vonásait mutatja. Szó esik a családi háttérrel is, hangsúlyozva, hogy az apa, Thököly István Árva megyei főispán „a változatlan ágostai hitvallás buzgó híveként” élt, s az anya – Thurzó Imre egykori nádor leánya – ugyancsak nagyhatalmú evangélikus család sarja. (Megjegyzem, hogy az életrajz Thököly anyjára vonatkozó adatai többszörösen tévesek.) Olvashatunk a család életét meghatározó politikai fordulópontokról: a Thököly-birtokok konfiskálása után a három grófkisasszonyt Bécsbe küldték és római katolikus hitre térítették, majd az elsőt Esterházy Ferenc, a másodikat Pethő báró, a harmadikat pedig 1682-ben Esterházy Pál, a nádor vette feleségül. Az összefoglalás bemutatja Thököly Imre „zendülővé válását” is. Azt állítja, hogy az apa, Thököly István felső-magyarországi birtokain tartózkodva ugyan „igen keveset tudott a katolikus főurak, Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc és Frangepán Ferenc által szőtt felforgató szervezkedésekről”, I. Lipót császár mégis megostromoltatta rezidenciáját, Árva várát. Ezért egyetlen fiát, Imrét parasztfiúnak álcázva, majd lengyel női ruhában kellett Erdélybe menekítenie.

Az életrajz kiemeli Thököly Imre korán megmutatkozó tehetségét, valamint az eperjesi kollégium hatását. Hosszan méltatja a Zrínyi Ilonával – a megválasztott, de el nem ismert erdélyi fejedelem, I. Rákóczi Ferenc özvegyével – 1682-ben kötött házasság jelentőségét, amellyel Thököly nemcsak hatalmas birtokokhoz, hanem igen fontos várakhoz (Munkács, Ecsed, Ónod, Kálló, Patak, Regéc, Sáros) és vármegyékhez is hozzájutott. Az ismeretlen szerző Zrínyi Ilonáról azt állítja – alaptalanul –, hogy áttért az evangélikus hitre.

A fentebbi Thököly-portré azért is tanulságos, mert a széles olvasóközönség számára készült: egy kalandregény nem várt el különösebb műveltséget, háttérismeretet olvasójától. A kiadó egyszerűen arra épített, hogy az újsághírekből már ismert helyszínek és személyek kelendővé teszik magát a könyvet. Számítása bevált, hiszen már 1684-ben kétszer újra kellett nyomtatni a „Magyar és erdélyi Simplicissimum”.¹⁰

Thököly Portával való kapcsolatát nem elemzik részletesen az 1682-ben és 1683 elején kiadott biográfiák. Csupán azt érzékeltetik, hogy 1682-ben, részben katonai sikerei, részben házassága nyomán Thököly kezére került Felső-Magyarország, s hogy a török támogatja, a császár pedig – kényszerűségből – hajlik arra, hogy kiegyezzen vele. A fiatal fejedelemmel rokonszenvező életrajzok éppen azért érdekesek, mert – noha nagyon leegyszerűsítve – jogi és államelméleti kérdéssé emelik a Thököly Imre által birtokolt ország rész státuszát, s közben arról is szólnak, milyen jogi keretei, lehetőségei vannak a magyar elitnek korábbi politikai súlya, vallásszabadsága, kimondva-kimondatlanul önálló államisége védelmére. A „Magyar és erdélyi Simplicissimum” – a kényes helyzetre tekintettel – nem foglal állást, de világosan felveti a kérdéseket: „Arról most ne beszéljünk, hogy ezt a császári udvarban jó szemmel nézték-e, s hogy ott mit tartanak hatalmáról, okosságáról, szerencséjéről és az általa bitorolt fejedelmi címről, amelyhez az Ottomán Porta már hozzásegítette, hogy miképp alkudoznak azóta vele, továbbá hogy rászolgál-e a zendülő vagy felforgató névre, hogy jogos-e, hogy szorult helyzetében a törökhöz fordul, mint Dávid üldöztetése során a filiszteusokhoz, hogy a magyar

nemesség élvez-e oly nagy kiváltságokat, hogy hatalma és joga van még saját királyának is felségsértés nélkül ellenszegülni.”

Valószínűleg a kiadhatóság érdekében kellett a Magyar Simplicissimusba illeszteni a „Berekesztés” című fejtegetést, amely még egyértelműbbé teszi, hogy a korabeli német újságokban – a katonai híreken túl – a Thököly-felkelés politikai jelentősége is érzékelhető volt. Ez a sajátos függelék a regény szórakoztató jellegétől eltérő, de közérthető formában fejtegeti a „zendülés” okait. Alapelve, hogy kártékonynak tartja a felsőbbtség és az alattvalók viszályát, s elítéli a felforgató szervezkedéseket. Másrészt – az indokok bemutatásával – érthetővé teszi a Thököly-felkelést: a felsőbbtség mellőzi az ország törvényeit, vallásüldözésbe fog, elnézi a túl nagy bőséget és a túl nagy ínséget, s egyáltalán: „az okozott igazságtalanságokat és sérelmeket nem enyhíti”. A berekesztés szerzője végül mégsem fogadja el Thökölyék érveit, s arra hivatkozik, hogy a felsőbbtség az Isten képmása, a haza atyja, a törvény és a rend védelmezője, a közjavak kezelője. A közérthetőség okán természeti példákra hivatkozik: a ló engedelmes lovasának, a méhek pedig meghalnak a királynőért.

Izgalmas kérdés, hogy mit érthetett meg a berekesztésből egy vájtfülű és egy beavatlan olvasó. Annyi azonban bizonyos, hogy a szórakoztató művekben is jelen volt a propaganda, s nem csupán közvetett módon, hanem – íme – konkrét vitairatban is. Hiszen fölismerhető, hogy a berekesztés szerzője egy 1682-ben megjelent mű érveit próbálja cáfolni. Az a mű a protestáns prédikátorok 1670–1674 közti üldözését tárgyalta, s közben a vallási és rendi szabadság szoros kapcsolatát tárta föl az olvasóközönség előtt.¹¹ Ajánlása pedig – a protestáns szolidaritásra építve – a választófejedelmek, birodalmi rendek, kancellárok, titkos tanácsosok, polgármesterek, tanácsosok, hivatalnokok mellett az iskolamestereket, kereskedőket, polgárokat, művészeket, parasztokat is megszólította, s külön kiemelte a városok evangélikus lakosságát. A könyv ugyancsak közölte Thököly életrajzát, politikai érveit pedig egy 1681. július 21-i levél¹² alapján ismertette. A levél szerint az evangélikusok – főként Kollonich Lipót ellenállása miatt – olyan kevés engedményt kaptak, hogy Thököly nem fogadhatta el az 1681-es soproni országgyűlésen felkínált kompromisszumot. Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György példája megmutatta, hogy a magyar rendek szabadsága és a vallásszabadság összetartozik, egy test és lélek.¹³ Másrészt a *ratio status* szempontjából és a magyar törvényekből is következik, hogy a Thököly-pártiak nem lázadók. S a protestáns szerző szerint Thököly a hazája szabadságáért küzdve kényszerült a török oldalára.

Az oszmánokkal való együttműködés normasértő lépését a császári propaganda tudatosan használta fel a kuruc mozgalom lejárására, de nyilvánvaló, hogy a Thököly-párti művekben is kulcskérdés a török szövetség¹⁴ és annak a „keresztény világtól való megítéltetése”. Ezért – önálló külkapcsolatok híján – a közérthető, széles nyilvánosságnak szánt kiadványok nemcsak Thököly nemzetközi hírét tükrözik, hanem azt is bizonyítják, hogy a felkelők számára a nemzetközi nyilvánosság fontos külkapcsolatokat jelentett. Thököly katonai és politikai sikerei azt eredményezték, hogy politikai tényezőként volt jelen a nemzetközi nyilvánosság „színpadán”.¹⁵ Életét általában

is végigkísérte a nemzetközi nyilvánosság. Apjáról, a török elleni küzdelemben jelentős szerepet játszó felső-magyarországi főnemesről már 1663–1664-ben sokat írtak.¹⁶ Majd Thököly Imre 1671-es kalandos szökéséről jelent meg tudósítás az aktuális nürnbergi hetilapokban.¹⁷ A korabeli sajtóból, például az evangélikus Nürnberg nyomtatott hetilapjának, a *Friedens und Kriegscourrier*nek¹⁸ a híradásaiból kibontakozik az 1670-es évek császári politikája: a protestánsok elleni fellépés, a prédikátorok üldözése, a templomok, paplakok, iskolák elvétele és az evangélikus városok igazgatására oktrojált változtatás. Bár a magyar elégedetlenséget mindig rebellisként említették, a hetilapok áradatában még így is sokszínű és árnyalt kép alakult ki a felső-magyarországi helyzetről. A figyelmes olvasó észrevehette, hogy nemcsak katonai krízis, hanem politikai válság alakult ki az itteni vármegyékben.

A nürnbergi hetilap sok helyről kapott információkat: az északi régióban Berlin, Hamburg, London, Danzig, Lübeck, Malmö, Koppenhága, Varsó és Boroszló volt a legfontosabb hírforrása, de Amszterdamban keresztül a gyarmatokról is közölt híreket. A magyarországi helyzetről ugyancsak több helyszínről számolt be. Állandó hetilapként ugyan nem helyezkedhetett szembe a császári politikával, de világosan kifejeződött benne a protestáns szolidaritás: többször hivatkozott pozsonyi, kassai és eperjesi beszámolókra, de az evangélikus Sopront sújtó hatalmas tűzvészről is beszámolt.¹⁹ A vármegyék, városok és iskolák Habsburg-ellenes hangulatát érzékeltette, amikor arról a magyar diákról írt, aki Kassán egy színdarabban kigúnyolta az uralkodót.²⁰ (Az eperjesi kollégiumból maradtak is fenn az aktuális politikai eseményekre utaló iskoladrámák.)²¹

Míg az 1670-es évek közepén általában csak rövid híreket olvashatunk a rebellesek támadásairól, addig 1678-tól már jóval részletesebb és konkrétabb ismertetéseket közöltek, s a híradásokból Petneházy Dávid²² és Petrőczy István²³ neve is közismertté vált. 1682-ben a megegyezés reményét tükrözte az a vezető hír, hogy Thököly az özvegy Rákóczinét, Zrínyi Ilonát feleségül készül ugyan venni, katolizálni azonban nem hajlandó.²⁴ Másrészt azonban a hírekben változatlanul Thököly katonái álltak az előtérben. Politikusi gárdájának tagjait nem nevesítették, bár a Szirmayak, elősorban István, akit Thököly szekretáriusának vagy titkos tanácsosának neveztek a tudósítások, szintén ismert lehetett a rendszeres újságot olvasók előtt.²⁵

A császári propaganda 1683 után lett igazán ellenséges Thökölyvel szemben.²⁶ Míg korábban jelentek meg olyan pamfletok is, amelyek egy lehetséges megegyezés feltételeit vitatták,²⁷ a török hadsereg bécsi veresége után már csak Thököly katonai és politikai megsemmisítését hirdette a császári propaganda. Bár a katonai erőviszonyok még nem voltak olyan egyértelműek, mint a gúnyképek és a gúnyversek sugallták,²⁸ de a Bécs alól sírva menekülő török hadsereget, a lováról lebukó Kara Musztafát megjelenítő gúnyrajzok Thökölyt mindig a lassan kimúló, egyre soványabb török véreb mellett ábrázolták.²⁹ A katolikus itáliai sajtótermékek és jó minőségű metszeteik³⁰ a háború folytatása érdekében mindinkább hangsúlyozták az ellenség legyőzhetőségét, s Thökölyt is egyre inkább gúny tárgyává tették, amint izzasztófürdőben jelenik meg a szultánnal és a nagyvezírrrel, vagy a szultán rémálmát fejtegeti. Másutt egyszerűen bukott csillagát emlegetik. Közben a császári propaganda olyan emlékérmeket veretett, ame-

lyeken egymás mellett szerepeltek a törököktől és a kurucoktól visszafoglalt várak és városok.³¹

Thököly kudarcairól a császári propaganda részletesen beszámolt. Bár 1684 januárjában ismét felmerült a megegyezés lehetősége Lotharingiai Károly javaslatai szerint, ez a lehetőség a nemzetközi nyilvánosság előtt nem kapott teret. Az 1684. szeptember 4-i, Eperjes melletti csúfos vereségéről³² is szakszerű hadi jelentést tettek közzé, megörökítve, hogy Schulz ezredes hajnalban annyira váratlanul lepte meg Thökölyt, hogy annak egyenesen az ágyából kellett a város falai közé menekülnie.³³ Fontosabb volt ennél, hogy a vezérkari sátor – benne Thököly levelezése, irodája – Schulz kezébe került. A nyomtatvány vége Petróczy Istvánra, Petneházy Dávidra, Madecz Péterre és Szócs Jánosra vonatkozó iratokat említi, s e felsorolásból – ugyan sajátos módon – kirajzolódott Thököly politikusi köre. A felkelés fő bázisának számító Eperjes³⁴ elfoglalásáról a bécsi egyetemi könyvkiadónál tettek közzé jelentést.³⁵ A harmincoldalas terjedelem önmagában is megmutatja, mekkora jelentősége volt a város elfoglalásának, hiszen a „rebellió műhelye”³⁶ csak több sikertelen kísérlet után, kéthavi ostrom eredményeként került a császáriak kezére. A küzdelemről közzétett „hadinapló” – szokatlan módon – főként a város gazdasági és kulturális fontosságát, sókereskedelmének jelentőségét érzékeltette hosszas leírásaival. Másrészt azt is megtudjuk belőle, hogy Thököly titkos tanácsosa, Szirmay István Kassán át Bécsbe érkezett, ahol letartóztaták. Azt már elhallgatta a „hadinapló”, hogy Thököly követségbe küldte Szirmayt, akinek a töröktől való átállásról kellett volna tárgyalnia. Eperjes átadásának feltételeit ellenben a valóságnak megfelelően rögzítették,³⁷ azt is hangsúlyozva, hogy a Thököly pártján maradt katonák szabad elvonulást kaptak. Külön képes beszámoló tudósított arról az eseményről is, amikor Petróczy István átadta Kassa város kulcsait a császári hadvezéreknek.³⁸

Thököly látványos politikai megroppanásáról, 1685. október 15-i letartóztatásáról rengeteg kiadvány tájékoztatót. Röplapok mutatták be – úgyszólván képregényként³⁹ –, hogyan invitálta Thökölyt a váradi pasa ebédre, majd miként hívta egy szűkebb kísérettel zártkörű megbeszélésre, ahol aztán megbilincselte. A „megbüntetett hűtlenség példájáról”,⁴⁰ a fogságban szenvedő Thökölyről számtalan német és olasz metszet készült.⁴¹ Közben – a katonai sikerek, különösen Buda elfoglalásának hatására – a császári propaganda jelentősen megváltozott: míg Bécs ostroma után még a császár szövetségeseit (a lengyel király, Lotharingiai Károly, a bajor, a szász és a brandenburgi választófejedelem) is kiemelt helyen szerepeltették a röplapok,⁴² a későbbiekben mindenütt a páncélba öltözött I. Lipót került a propaganda középpontjába,⁴³ akit már nem szövetségesei, hanem a császári hadvezérek kísérték a fiktív diadalmeneteken.⁴⁴ Míg korábban együtt jelentek meg a győztes szövetségesek: I. Lipót, Sobieski János lengyel király, Velence, az új tagként csatlakozott orosz cár, s – az ábrázolás szerint – az égi szférából XI. Ince,⁴⁵ addig Buda visszafoglalása után inkább már csak az itáliai röplapok hangsúlyozták, hogy a Szent Szövetség sikereiről van szó.

A császári propaganda a török utolsó csatlósaként próbálta marginalizálni és megbélyegezni Thököly Imrét, teljesen elhallgatva Thököly 1683-as és 1684-es – a keresztény világ fejedelmeihez intézett kiáltványokban is megfogalmazott – átállási kísérle-

teit, amelyeket pedig a „ratio belli” értelmében Lotharingiai Károly és Sobieski János is támogatót volna.⁴⁶

Mégis, Thököly 1685 után is nemzetközi politikai tényező maradt, s az erőviszonyok megváltozával a kuruc vezér ismét az érdeklődés középpontjába került. XIV. Lajos 1688-as rajnai hadjárata átalakította a hatalmi viszonyokat, s a török elleni „szent háború” mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a francia nagyhatalom elleni harc: a korabeli pamfletek azzal vádolták XIV. Lajost, hogy „univerzális monarchiára” törekszik.⁴⁷ A nyílt konfliktus oda vezetett, hogy a francia udvar ismét támogatni kezdte Thökölyt, akinek már korábban is pénzbeli segítséget nyújtott. Másrészt a Habsburg Birodalom oldalán küzdő protestáns hatalmak – Anglia és Hollandia – az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi jogi státusának, továbbá a magyar rendi szabadságjogoknak – különösen a vallásszabadságnak – a tiszteletben tartását követelték. A két „tengeri hatalom” különös figyelemmel követte a magyar protestánsok sorsának alakulását, s elítélte az erőszakos ellenreformációt.⁴⁸ A Német-római Birodalomban is egyre nagyobb lett a protestáns fejedelemségek súlya: Brandenburg és Szászország jelentős hadsereggel vett részt mind a török, mind a francia háborúban. A 17. század közepétől az újra megélénkülő ellenreformációs politika reakciójaként felerősödött az európai protestáns szolidaritás, amely valamelyes védőhálót és információs kapcsolatrendszert képezett a magyar protestáns értelmiség számára. Ugyanakkor a hatalmi egyensúlyt az is befolyásolta, hogy a török kiűzése után miként alakul a Habsburg-ház, valamint a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség viszonya.⁴⁹ Az angol diplomácia egyik alapelve az volt, amit Daniel Defoe ki is fejtett egy röpiratában: „az igazi hatalmi egyensúly a béke életetője”. Londoni hetilapok 1687–88-ban is folyamatosan figyelemmel kísérték Thököly lépéseit, akinek megítélését a toryk és whigek belpolitikai konfliktusai ugyancsak befolyásolták. Általában azonban elmondható, hogy a török kiűzését követően, az új hatalmi viszonyok kialakítása során a Habsburg udvar csak a számára katonailag kedvezőtlenebb időszakokban vette figyelembe az erős abszolutizmus ideáljának ellentmondó nemzetközi jogi, államelméleti érveket.⁵⁰

A sajtótermékek, különösen a hetilaphírek sajátos nemzetközisége, a különböző országokból érkező hírek együttes megjelenése a kevésbé művelt olvasók számára is lehetővé tette, hogy felismerjék az aktuális katonai és politikai események közti összefüggéseket.⁵¹ A gazdasági, katonai és diplomáciai híráradatban a tájékozódást és a véleményalkotást a politikai pamfletek segítették és befolyásolták. Ezek a röpiratok érdekesítően, gyakorta párbeszédese formában mutatták be, hogy milyen fontos tényezők állnak az események hátterében. A párbeszédese politikai pamflet már a 16. században is kedvelt műfajnak számított, a 17. század végére azonban sokkal színvonalasabbá vált.⁵² Egy-egy nagyhatalmat már nemcsak az uralkodó jelenített meg, hanem kirajzolódtak a belpolitikai ellentétek, véleménykülönbségek is. Anglia esetében az uralkodón kívül a felső- és az alsóház, valamint a londoni kereskedőréteg hangját is megszólaltatták. XIV. Lajos mellett a gazdasági ügyekben Colbert, a hadi kérdésekben pedig Vauban fejtette ki álláspontját a fiktív párbeszédekben. Sőt, a francia nagyhatalmat megalapozó Richelieu és Mazarin is véleményt nyilvánított az égi szférából. A császári udvarból I. Lipót mellett a Titkos Tanács és a Hadi Tanács legfontosabb képv-

selői is szót kaptak, kissé ugyan leegyszerűsítve, de végeredményben találóan fejtve ki politikájuk lényegét ezekben a maró gúnnnyal és nagy felkészültséggel megírt politikai pamfletekben. Ráadásul a Habsburg Birodalmat már nemcsak a császári udvar politikai és katonai elitje képviselte, hanem a Magyar Királyság képviselői is megszólaltak: az udvarhú Esterházy Pál és Pálffy János mellett a Thököly által képviselt alternatíva is kirajzolódott.⁵³ Nem is elsősorban katonai fontossága miatt, hiszen a munkácsi várát Zrínyi Ilona 1688. januárjában kénytelen volt feladni, sokkal inkább a magyar rendi jogok és a szabad vallásgyakorlat hosszú távú biztosítását megtestesítő politikai tényezőként. A Thököly személyét lejárató császári propagandával szemben az aktuális politikai diskurzusban a kuruc állam számos szereplővel: katonákkal, politikusokkal, gazdasági szakemberekkel és értelmiségi elittel jelent meg. A Thököly államát alkotó felső-magyarországi protestáns köznemességnek és városi polgárságnak végeredményben sikerült megszólaltatnia saját politikai álláspontját: ha nem is a hivatalos diplomácia szintjén, de legalább a korabeli nemzetközi nyilvánosság előtt.

A császári udvar „fegyverjoggal” politizáló szárnyának jókora tévedése volt 1687-ben az eperjesi véstörvényszék felállítása. Antonio Caraffa császári hadvezér hivatalosan egy politikai összeesküvés szálait és a Munkács várának nyújtott segítséget vizsgálta ki, valójában azonban a Thököly államában játszott szerepükért kínoztatta és ölette meg a gazdag és művelt eperjesi polgárokat. A protestáns felső-magyarországi elit megfélemlítése azonban újfent aktualitást adott a Thököly által fémjelzett politikának az 1687-es pozsonyi országgyűlés, illetve az azt követő bizottsági tárgyalások idején.⁵⁴ Bár a kuruc fejedelem katonai súlya a Porta segítsége, valamint az 1688-as és 1690-es két nagy török ellentámadás nyomán ismét növekedett, de nemzetközi elszigeteltsége is fokozódott, mert Köprülü Musztafa őt próbálta felhasználni 1690-ben, I. Apafi Mihály halála után az Erdélyi Fejedelemség megszerzéséhez.⁵⁵ A török ellentámadás hatása alatt és a protestáns nagyhatalmak támogatásával aztán Bethlen Miklós tudott igen jelentős engedményeket és biztosítékokat elérni az Erdélyi Fejedelemség számára.⁵⁶ Thököly, aki a török területekre mélyen visszaszorítva is képes volt fenntartani a kapcsolatot felső-magyarországi híveivel, az 1697-es török támadásra, illetve a hegyaljai felkelésre támaszkodva is kész lett volna visszatérni. A karlócai béketárgyalásokon a császári küldöttek ezért is ragaszkodtak ahhoz, hogy Nikodémiában kell letelepednie. Thököly nemzetközi hírét jellemzi, hogy a Rákóczi-szabadságharc eseményeiről angol hírek alapján tudósító bostoni hetilap, a *The Boston News-Letter* nemcsak arról közölt konstantinápolyi híreket, hogy a Porta a karlócai béke megtartását ígéri, s nem akarja kihasználni a spanyol örökösödési háborúval előállott új helyzetet, hanem arról is írt, hogy Thököly súlyos beteg, ezért nem valószínű, hogy be tudna avatkozni az eseményekbe.⁵⁷

Az állandó híradások révén sajátos kontinuitás alakult ki, így hosszabb hallgatás után is közöltek tudósításokat a hírekben korábban sokat szereplő személyekről, anélkül, hogy utaltak volna az egykori eseményekre. A kor híres szereplőinek a történetét még akkor is „továbbírták”, -mesélték az olvasóközönségnek, amikor már egyértelmű volt, hogy a történet hőse többé nem játszhat komoly katonai és politikai szerepet. Thököly Imre halálhírért is többször közzétették.⁵⁸ 1683-ban készült életrajzának egyik

nyomatott példányába egy ismeretlen kortárs frankfurti újsághír alapján jegyezte be, hogy 1705. december 4-én Velencéből érkezett meg a híre annak az október 16-án kelt konstantinápolyi jelentésnek, miszerint szeptember 13-án Nikodémiában elhunyt a híres Thököly Imre. Nemcsak a sokféle hírcsatorna gondos jelzése miatt izgalmas ez a bejegyzés, hanem azért is, mert nyilvánvaló lesz belőle, hogy valaki egyrészt megőrizte Thököly sikeres korszakának ezt a látványos, aktualitásra törekvő dokumentumát, másrészt pedig a kuruc fejedelem későbbi pályafutását is figyelemmel kísérte. A rövid összefoglalásból az is kiderült, hogy a kuruc fejedelem végrendeletét a francia követ hajtotta végre, aki közvetítette Thökölynek mostohafia, II. Rákóczi Ferenc javára örökített végakarátát.

A magyar politikai és kulturális elit nemzetközi nyilvánossághoz való viszonya nehezen vizsgálható még egy szűkebb időszakon belül is. Az önálló külpolitika korlátozotttsága miatt a legális csatornák kevésbé épültek ki. A külszói kapcsolatrendszer alapvetően informális és privát formában létezett, s ez megnehezítette a nemzetközi nyilvánosság elérését is. Ennek ellenére a korabeli sajtó gyakran szólt magyar eseményekről. A hetilapok folyamatos hírközlése nemcsak a krízisek időszakát, hanem a hosszú távú folyamatokat is figyelemmel kísérte, így a magyar országgyűleésekről és más tanácskozásokról is tudósított.⁵⁹ Másrésztől azonban a császári udvar tudatosan törekedett arra, hogy jól szervezett propagandával számoljon le a magyar politikuskárdá nemzetközi hírnevével.

Thököly nemzetközi hírnevét tehát alapvetően befolyásolta, hogy a magyar protestáns politikai, gazdasági és kulturális elit által képviselt alternatívát személyesítette meg. Ez az elit felkészült ugyan arra, hogy a török visszaszorítása után bekapcsolódjon az ország irányításába, de a császári udvar nem fogadta be.

Jegyzetek

- ¹ Germanisches Nationalmuseum Nürnberg Bibliothek Handschriftensammlung Hs 2434 Historienbuch 548–550. o. Kutatásaimat az F046270 számú OTKA-pályázat támogatta. Ezúton is köszönöm.
- ² Cennerné Wilhelmb Gizella: Thököly Imre szabadságharca az egykorú grafikában. In Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, 1976. 347–372. o. Cennerné Wilhelmb Gizella: Feind oder zukünftiger Verbündeter? Zur Beurteilung der politischen Rolle des Emerikus Thököly in den grafischen Blättern seiner Zeit. In: *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789. Konflikt, Entspannung und Austausch*. Hrsg. von Gernot Heiss – Grete Klingenstein. München, 1983. /Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 10./ 54–62. o.
- ³ Országos Széchényi Könyvtár, Aponyi-gyűjtemény. App. M. 455. „Warhaffte Eygendliche Abbildung und Conterfey Des Fürtrefflich-Tapfferen Ungarischen Helden Teckeli”, valamint Cennerné 1976, 354–357. o. 6. kép
- ⁴ Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Budapest, 1948. Röpl. 802. (RMK III 518C) „Warhaffte Eigentliche Original Bildnuss Nebst... Lebens-Beschreibung des... Fürsten Emerici Tökeli... Dabei zu finden auch das Manifest und Bilnuss Abaffi des Fürsten aus Siebenbürgen.”
- ⁵ Cennerné 1976, 358. o. 10.
- ⁶ Köpeczi Béla: A Thököly-felkelés és a külföldi szövetség; Zygumnt Abrahamowicz: Sobieski és Thököly; Iványi Emma: Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Budapest, 1983. 89–102., 111–117., 129–150. o.

- ⁷ *Magyar Simplicissimus*. Szerk. Thuróczi-Trostler József. Ford. Varjú Elemér. Jegyz. Benda Kálmán. Budapest, 1956. Daniel Speer: *Magyar Simplicissimus*. A jegyz. összeáll. Benda Kálmán – Szakály Ferenc. Utószó: Szakály Ferenc. Miskolc, 1998. *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*. Hrsg. von Marian Szyrocki – Konrad Gajek. Berlin, 1978.
- ⁸ Legújabbán: *Ungarnbild in der Deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden*. Hrsg. von Dieter Breuer – Gábor Tüskés. Peter Lang Verlag, Bern, 2005.
- ⁹ Benczédi László: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Budapest, 1983. 9–22. o. Benczédi László: *Rendiség, abszolútizmus és centralizáció a 17. század végi Magyarországon 1664–1685*. Budapest, 1980.
- ¹⁰ G. Etényi Nóra: Ungarnberichte im Spiegel des Ungarischen Simplicissimus. In: *Ungarnbild in der Deutschen Literatur der frühen Neuzeit*. Bern, 2005. 215–252. o.
- ¹¹ RMK 3. köt. 3228. „I. N. J. Weh- und bemüthige Elend-Klage Derer aus dem Königreich Ungarn von Anno 1670. biss 1674. In denen jüngsten Verfolgten unschuldig Vertriebenen, annoch hin und wieder in Deutschland, Und sonderlich in der Lausiz, Schlesien, Pohlen, Preussen, Curland, und andern Orthen zertreuten, kümmerlich sich auffhaltenden, und bey acht Jahren her noch umbwallender Prediger, Schuldiner und Elend-Manner... Gedruckt im 1682 Heil-Jahre.”
- ¹² Extract-Schreiben aus Ober-Ungarn, 1681. (júl. 27.) 18. o.
- ¹³ „Dass ihnen aber vor Gott und vor der Welt Unrecht geschehe, wird aus nachfolgenden Bericht von ihren Uralten Freyheyten und Rechten gar klarlich erhalten, worauss ein eider vernunftiger Mann urtheilen soll, dass demem Ungarischen Hochadelichen freyen Sranden, welche annoch für ihre Freyheit ritterlich streiten, auch hiebervor zu denen Zeiten Georgii Rakoczy des Ertsen 1644 bis 1647. Wie aus unter dem Weiland Fürsten Gabriel Bethlen von Anno 1619 biss 1626. und vorher unter dem Weiland Fürsten und Herrn Stefan Botschkai 1600 biss 1608. Mit vielen Blut vergiessen gestritten und verfochten haben, viel zu ungutlich geschehe, wenn sie vor aller Welt für Rebellen gehalten und gescholten werden.” „Religion Freiheit und ungarischen Stande Freyheit, Leibes und Lebens gesezet.”
- ¹⁴ Benczédi László: A török orientáció a XVII. században. Szerk. Németh Péter. Vaja, 1985. Kalmár János: Thököly önálló diplomáciájának kezdetei, 1678–1679. Adalékok a felkelés török orientációjának indítékaihoz. In: *A Thököly-felkelés és kora*. 155–162. o. Thököly török politikájának negatív hatásairól: Varga J. János: A túlélés és az áruulás mezsgyéjén. Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 486–504. o. Varga J. János: Az Orta Madzsar szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig: a nyugati irányú török hódítás metódikájához. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc tiszteletére*. Budapest, 2002. 415–422. o.
- ¹⁵ L. Köpeczi 1976. Köpeczi Béla: *Staatsräson und Christliche Solidarität. Der ungarische Aufstand und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Wien, 1983.
- ¹⁶ Universitätsbibliothek München (UBM) 4. Hist. 4018/36. „Relation, Was jezo in Ungarn und andern Orten bey beeden Haupt-Armeen passirt im Monat Augusti 1664”. R. Várkonyi Ágnes: *A rejtőzködő Murányi Vénus*. Budapest, 1987. 206–209. o. UBM Hist. 4017/33. (BSBM Turc.) „Relation oder Gründliche und ausführliche Zeitung, Wegen des Fürsten Lubomirsky, und des Fürsten Portia, sowohl des herrn Tököly... wider dem Erbfeind erboten.”
- ¹⁷ Nordischer Mercurius, Welcher wochentlich, zweymahl Teutsch, auch einmahl Latainische und Französisch, körzlich vorstellet, was mit den Europaeischen Posten vom Krieg und Frieden, auch andern denckwürdig Sachen eingekommen ist 1671. Bremen Presseforschung Institut (BPFI) Z 20. 1671
- ¹⁸ Walter Zimmermann: *Entwicklungsgeschichte der Nürnberger Friedens- und Kriegskuriers (Nürnberger Kurier) von seinen ersten Anfängen bis zum Übergang an den „Fränkischen Kurier“ 1663–1865. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Zeitungswesens*. Nürnberg, 1930. Felsecker újságai: Evangelisches Landeskirchliches Archiv und Bibliothek Nürnberg.
- ¹⁹ Num I. Das Unglück der abgebrannten Stadt Oedenburg sit Leider gewiss. Die gute Stadt Carpfen ist auch ganz in Feuer anffangen, und bald darauff der Türck denselben armen Leuten auch grossenen Schaden gethan. Num II. Jan 4. 25. Dec.
- ²⁰ 1679 Marz 24. Apr. 3. Melléklet, Frühlings Quartals Num I. 1679. Lit. Wien 14 Marz. „Unterdessen ist zu Caschau ein artlicher Possen vorgangen, allwo man in Faschinen eine Comödia hat praesentiren wollen, in welcher ein Ungarischer Student ein König agirte, zu dessen Aufbuz die statlichsten Kleider,

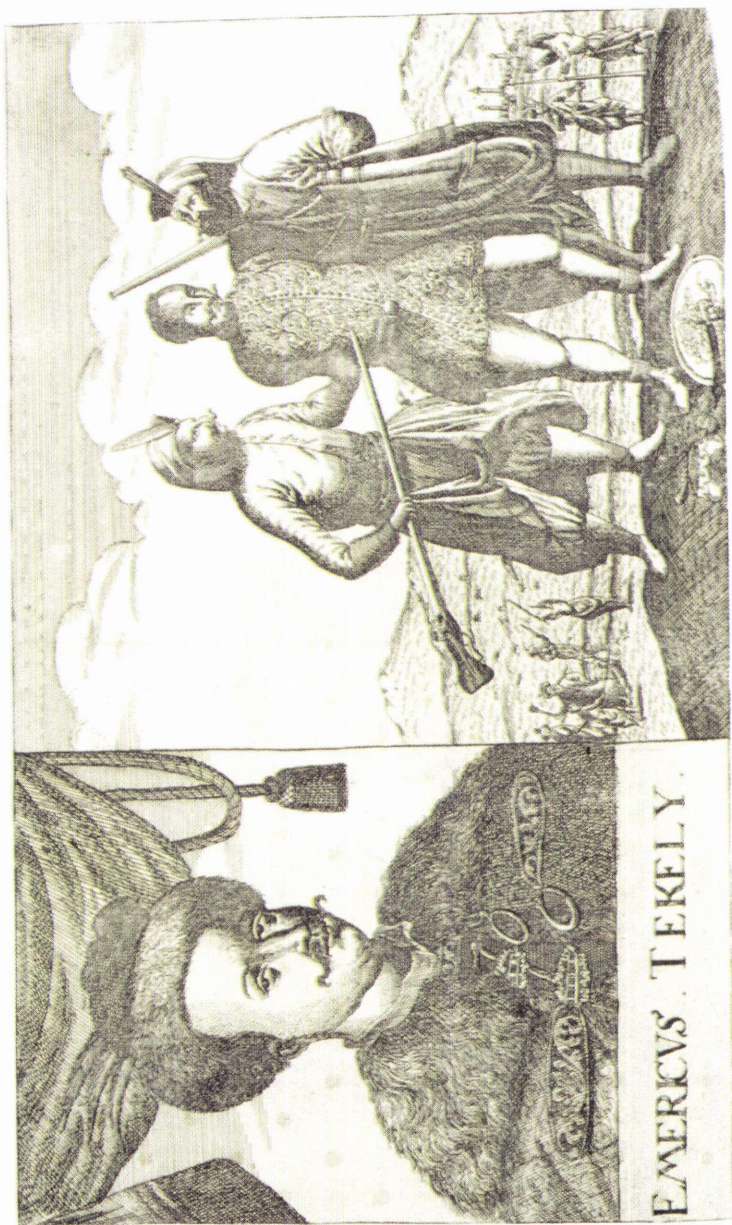
- ein überaus schönes Pferd, mit denen kostbaristen Zierathen entlehnet worden, wie nun dieser König in der Stadt herum geritten, und an das Thor kommen, ist er hinaus, und mit allem diesem Königlichen Ornat Sporenstreichs darvon denen Rebellen geritten, anjezo ist ein grosser Disputat wer das Pferd und die Kleidung bezahlen solle."
- ²¹ Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*. Budapest, 2000. /Irodalomtörténeti füzetek 147./ 125–127. o. Varga Imre: *A magyar protestáns iskolai színjátszás*. Budapest, 1995. Thaly Kálmán: Thököly Imre és iskolatársai mint színjátzóok. *Századok*, 1880. 411–417. o.
- ²² 1679 Marz 24. Apr. 3. Melléklet, Frühlings Quartals Num I. 1679. Lit. Wien 14 Marz. „...der Dünewaldische Obrist Leuthanat Freyherr von Khuniz den berühmten Rebellen Bednethasi in Khyns überfallen wollen, bey 20 Hussaren aber, so zurück geblieben, hat er niederhauen lassen."
- ²³ Zeitung Num 7. 1680. Num XX. August Sommer Quartal. Wien den 3. August. „Aus Ober Ungarn hat man, dass man eine Parthey Rebellen so in Schlesien bey der Jabloncker-Schantz vorbey ins Land gangen, etliche Hauser zu Mosty in Brand gesteckt, und biss 40. Personen nieder gehauen hatten, und darnach wieder davon gegangen waren, ehe man ihrer gewahr worden, Petrozi aber habe eben auch daselbst einbrechen wollen, ware es aber mit Verlust 80. Mann zurück gewiesen worden. Das Haupt Corpus aber stünde ohnfern Trentschin, in der Gespanschaften Lipto, und hatten des Carl Palfi, wie auch alle Güter so denen Jesuiten gehörig, weggebrandt."
- ²⁴ Zeitung Num 7. 1680. Num XX. August Sommer Quartal. Wien den obigen dato (3. August). „Auf seiner verlohrtten 4 Fahlein stehet nachfolgendes geschrieben: Come Teckeli vivat, qui pro Deo et Patria pugnat. Dieser tagen ist ein Abgeordneter von der Fürstin Ragozi hierdurch nach Linz passirt, und verlautet, ob ware wieder ein Accommodement mit denen Rebellen obhanden, und die Puncta dergestalt ein gerichtet, dass zu einem erwünschte Frieden gute Hoffnung seye, auch dass der Teckeli noch gesonnen ware, die verwittigte Ragozin zu heurachten, so aber ohne Catholisch werden, und ausser des Kayserl. Perdons nicht leicht geschehen kan."
- ²⁵ R. Várkonyi Ágnes: Politikai elmélet – politikai gyakorlat. *Irodalomtörténet*, 1981/2. 399–413. o. R. Várkonyi Ágnes: Ismeretlen kuruc vers és politikai háttér (Gondold meg, Magyar Nép). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1979. 80–81. o. R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és mentalitás. Szirmai András feljegyzései, 1688–1718. In: *Gazdaság – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Szerk. Buza János. Budapest, 2001. 479–501. o.
- ²⁶ Köpeczi Béla: Bécs ostroma, a Thököly-felkelés és Európa. In: *Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország*. Szerk. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988. 9–32. o. Németh S. Katalin: Angol jóslat Thököly királyságáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991/2. 182–184. o.
- ²⁷ Csapodi Zoltán: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. *Aetas*, 1995. 1–2. 156. o.
- ²⁸ Karl Vocelka: Das Türkenbild des christlichen Abendlandes in der frühen Neuzeit. In: *Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*. Hrsg. v. Erich Zöllner – Karl Gutkas. Wien, 1988. 20–31. o. Jászay Magda: La Buda Liberata. A török feletti győzelmek visszhangjai. *La Gazette Italo-Ungarese. Olasz–Magyar Szemle*, 1978. 12–28. o.
- ²⁹ App. M. 399. „Wer suecht, der findt. Dess Türckischen Gross-Vezirs Cara Mustapha Bassa Zuruck-Marsch, von Wienn nacher Constantinopel." App. M. 351. „Wahre Abbildung des in die Flucht gepeitschen Tyrannischen und Blutdurstigen Türkischen Gross-Veziers, Wie selbigen in seinem barbarischen Beginnen..."
- ³⁰ Rózsa György: Eine Darstellung des italienischen Zeitungsverkäufers aus dem 17. Jahrhundert. In: *Gutenberg-Jahrbuch 1964*. Hrsg. v. Aloys Ruppel. Mainz, 1964. 324–327. o.
- ³¹ Galavics Géza: „Kössünk kardot az pogány ellen". *Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, 1986. 110–112., 116–121. o.
- ³² Kónya Péter: *Az eperjesi vérsztörvényeskék 1687*. Eperjes-Prešov – Budapest, 1994. 36–37. o.
- ³³ App. H. 2179. „Außführliche und Glaubwürdige Relation, Deß jenigen vorbey gegangenen Blutigen Treffens, Bey der Stadt Eperies in Ungarn, Welches Ihre Excellenz Herr General Schultze Mit deß Grafen Töckely Rebellighen Armee gehalten, Und wie daselbst Ihre Kayserl. May. Siegreiche Waffen Eine stattliche Victoria Wieder diese Rebellen befochten. IM Monat Septemb. Anno 1684. Breßlau, Bey Gottfried Jonischen zu bekommen."
- ³⁴ R. Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján; Zombori

- István: A felvidéki evangélikus értelmiség. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 54–81., 82–91. o. Marie Mareckova: Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Budapest, 1983. 71. o. Németh István: Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban. In: *Információáramlás*. Eger, 1999. 117–127. o. Kónya Péter: Eperjes szabad királyi város szerepe a kuruc mozgalomban. In: *Hegyaljai felkelés 1697*. Sárospatak, 2000. 153–154. o. Kónya 1994, 39–40. o.
- ³⁵ App. H. 2218. „Eigentliche Relation Der in Ober-Ungarn ligenden Statt Eperies, So von Ihro Excell. Herrn General Valentin Graffen von Schulz den 20. Julii 1685. Belaeget, und den 19. Septembr. Darauff Abends ungefehr gegen 7. Uhr erobert worden. Wienn, bey Johan Van Ghelen Universitaet Buchtruckern. Zufinden unter der Ketten im Freissingen Hoff, bey Johann Conrad Ludwig.”
- ³⁶ Eperjes bevételéről német és olasz feliratokkal képes tudósításokat is közzétettek. „Belagerung der Stadt Eperies”. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T 242.
- ³⁷ Kónya 2000, 153–154. o. Kónya 1994, 39–40. o.
- ³⁸ Röpl. 876. „Gründliche Kupffer-Erleuterung, Der gegenwärtig nach dem eigentlichen Grund-Riss abgebildeten durch die Käyserliche glorwürdig-siegende Waffen denen Türcken und Rebellen hinweg genommenen und eroberten vier Ungarischen Haupt-Städte Mit anbeygefügeten nothwendigen Unterricht... Gedruckt im Jahr Christi 1685.”
- ³⁹ MNM TKCs T 9407. „Warhaffte Vorstellung der erbärmlichen Tragödie”. Cennerné 1976, 33. kép.
- ⁴⁰ MNM TKCs T 11635. „Die bestraffte Untreu...”. Cennerné 1976, 32. kép.
- ⁴¹ Cennerné 1976, 362–369. o.
- ⁴² „Immerwährendes Ehren-Gedachtnuss Der allertapfersten Helden... Residentz-Stadt Wien 1683.” Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T 2878.
- ⁴³ App. M. 222. Röpl. 894. „Stet grünende Lobeer-Crone, Vornehmlich Ihrer Römischen Käyserlichen Majestät.”
- ⁴⁴ Rózsa György: *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungs-Feldzüge*. Budapest, 1986. Galavics Géza: Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában. In: *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások. Kiállításkatalógus*. A kiállítást rendezte: Galavics Géza. Budapest, Történelmi Múzeum, 1993. 22–44. o. G. Etényi Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2003/3–4. 670–695. o.
- ⁴⁵ App. M. 355. Röpl. 1006. „Der von dem im Ottomanischen Reich jezt herrschenden Gross-Sultan... aufgestellte Glücks-Hafen. Nürnberg, gedruckt und zu finden Jonathan Felsecker.” Az évszám nélkül megjelent röplapot Hubay Ilona 1688-ra datálja, ami azonban nem valószínű, mert csak 1686-os győzelmeke utal az ábrázolásra.
- ⁴⁶ Röpl. 749. „Abdruck oder Inhalt Dess Jenigen Vorschlags, Welchen I. Königl. Mayest. In Pohlen (Sobieski) An Ihre Röm. Kays. Mayestätt (Leopold I.) Wegen Vermeidung der Ungarischen oder Innländischen Unruhen... Worinnen... in nachfolgenden Puncten enthalten auf was Art und Weise, Der Graff Emerich Teckely und dessen Adhaerenten Von dem Türkischen Schutz ab- und wiederumb der Christenheit zum besten zu Ih. Röm. Käyserl. Majestätt... Devotion gebracht werden könnten. Gedruckt im Jahr 1683.”
- ⁴⁷ Johannes Burkhardt: Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik. In: *Bilder des Reiches*. Hrsg. von Rainer A. Müller. Sigmaringen, 1997. Franz Bosbach: *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit*. Göttingen, 1998. Jutta Schumann: Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel. In: *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Wolfgang Harms – Michaels Schilling. Frankfurt am Main, 1998. /Mikrokosmos 50./ 226–258. o.
- ⁴⁸ R. Várkonyi Ágnes: Vitézlő rend válaszüton. In uő: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994. 183–198. o. Uő: A király és a fejedelem. II. Rákóczi Ferenc, I. József és az európai hatalmi egyensúly. Der König und Fürst. Franz Rakoczi II., Josef I. und der Status quo der europäischen Mächte (1676–1711). In: *Tanulmányok Csapodi Csaba tiszteletére. (Festschrift zu Ehren von Csaba Csapodi.)* Budapest, 2002. 321–351. o. Kőpeczi Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról. *Magyar Könyvszemle*, 1996/2. 161–174. o.
- ⁴⁹ Michael Stolleis: *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte öffentlichen Rechts*. Frankfurt am Main, 1990. Konrad Repgen: Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit. In: *Historisches Jahrbuch*, 1997. 38–83. o. *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischen Herr-*

- schaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700). Hrsg. v. Ronald Asch – Heinz Duchhardt. Köln–Weimar–Wien, 1996.
- ⁵⁰ R. Várkonyi Ágnes: Magyar politika és nemzetközi hatalmi egyensúly. In: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994. 199–218. o. Uő: Török háború és hatalmi átrendeződés 1648–1718. *Vigilia*, 1999/7. 482–491. o. Uő: Kompromisszumoktól a szabadságharcig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2003/3–4. 696–713. o.
- ⁵¹ G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei 17. századi német újságokban*. Budapest, 2003.
- ⁵² Johannes Weber: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland*. Bremen, 1994.
- ⁵³ G. Etényi Nóra: Államelmélet, politika, pamfletek a 17. századi Európában. *Aetas*, 2002. 15–35. o. Uő: Döntéshozók színjátéka. Párbeszédés politikai pamflet Európáról 1688-ból. In: *Külföldiek magyarságképe, a magyarság-kép alakítása külföldön*. Szerk. Ujváry Gábor – Varga J. János. Megjelenés alatt.
- ⁵⁴ R. Várkonyi Ágnes: 1687 és az érdekegyeztetés stratégiái. In: *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699)*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1989. /*Studia Agriensia* 9./ 7–24. o.
R. Várkonyi Ágnes: *Királyi Magyarország (1526–1686)*. Budapest, 1999. 129–133., 153., 157–159. o.
- ⁵⁵ Szita László: *A törökök kiűzése a Körös-Maros közéről, 1686–1695. Gyula vár és város török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára*. Gyula, 1995. Szita László – Gerhard Seewann: *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez*. Pécs–Szigetvár, 1997.
- ⁵⁶ R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol–holland kapcsolataihoz. In: *A Ráday-gyűjtemény Évkönyve*, IX. Budapest, 1999. 3–17. o. Uő: Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai hatalmi egyensúly esélyei. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 149–161. o.
- ⁵⁷ A hetilap másolatai a washingtoni Kongresszusi Könyvtárból Bakó Elemér hagyatékaként érkeztek meg az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványtárába, valamint másodpéldányként a Károli Gáspár Refomátus Egyetem könyvtárába. A még nem katalogizált gyűjteményre W. Salgó Ágnes hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. A Károli Gáspár Refomátus Egyetem könyvtárának példányait Szabó Erika szívességéből használhattam, neki is köszönetet mondok. Bakó Elemér: *Rákóczi és Amerika*. In: *Magyarok az Amerikai Egyesült Államokban. Öt évszázad válogatott történetei (1583–1998)*. Budapest, 1998. 20–24. o.
- ⁵⁸ Num XVII. febr. Wien febr. 21. Marc. 3. 1687. Im übrigen continuirt zum zweyten mahl, des Weltberuffenen Tökeli Tod, welchen Bericht dann ein Uberlaufer anzeiget, durch die Gewissheit, dass er ihz zu Temesar warhafftig im Tod gesehen, ob deme Glauben bezumessen wird dem geneigten Leser die künfftige Post eröffnet.
- ⁵⁹ G. Etényi Nóra: Német hírek – magyar törekvések. A magyar főméltóságok török elleni politikája az 1663–1664-es német újsághírekben. In: *R. Várkonyi Ágnes-émlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 346–357. o.

Képek jegyzéke

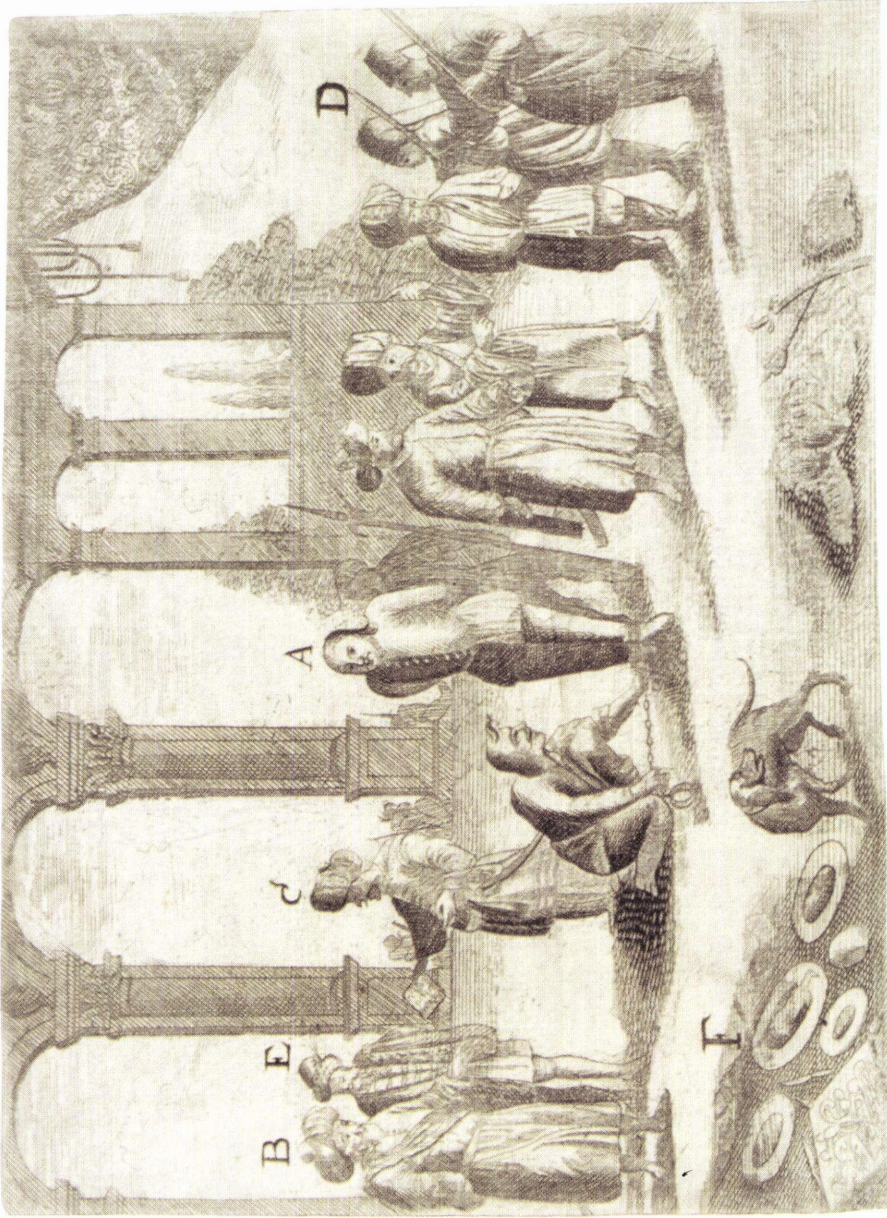
1. „A megbüntetett hűtlenség” Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T 11635
2. Thököly elfogatása képregényként ábrázolva MNM TKCS T 9407
3. Thököly elfogatása Váradon MNM TKCS 4364n
4. Eperjes, a felkelés „műhelye” egykorú itáliai metszeten
5. Petróczy István átadja Kassa kulcsait a császáriaknak. A jelenetet röplapon és egy 1685-ös történeti összefoglalásban is ábrázolták.

I. kép

2. kép

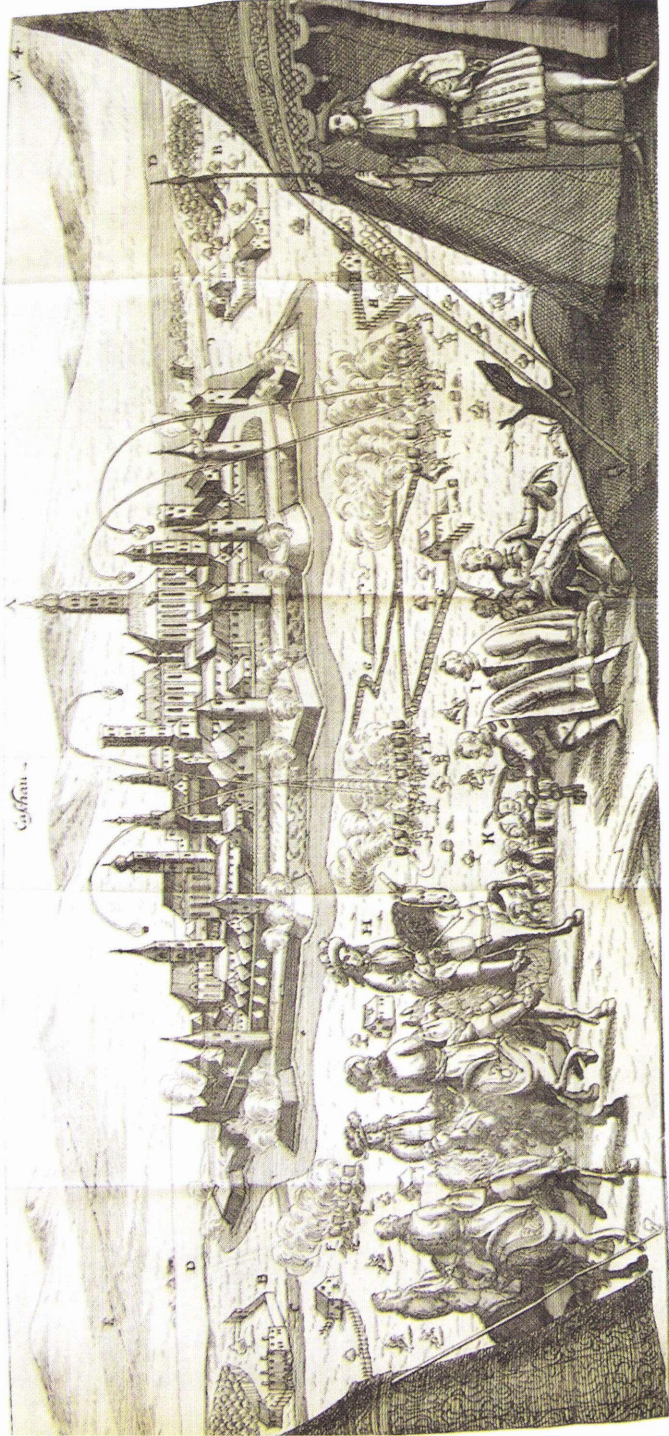

3. kép

NOVO ET VERO DISEGNO
DELLA
CITTA DI EPERLES
PRESO DALLI ARMI IMPERIALI SOTTO IL
COMANDO DEL GENERAL SVLC
L'ANNO 1675. SOTTO IL REYNATO
DELL'IMPERO
H. W. G. S. P. M.
H. W. G. S. P. M.

4. kép

5. kép

Protestáns prédikátorok és a Thököly-emigráció

A szigorú lutheránus neveltetésű és mélyen hívő Thököly Imre napról napra vezetett, személyes vallomásokat is őrző naplójában gyakran megemlékezik a török földön élő kicsiny fejedelmi udvar vallásos életéről. Minden vasárnap istentisztelettel indult, és Thököly csak az „isteni szolgálat” vagy „reggeli könyörgés” után látott hozzá a tenni-valóihoz.¹ Beszámol a nagyheti ünnepekről is: 1694. április 9., péntek: „Reggeli, s déleesti órákon az passio hallgatásával tölt el az napnak egy része”;² április 11., vasárnap, húsvét első napja: „reggeli praedikáció”.³ Később: június 1., kedd, pünkösd harmadik napja: „Az hármás ünnepet kettős praedikációk hallgatásával megúlvín”.⁴ Előző évben, 1693. április 30-án pedig a következőt jegyezte fel a naplójába: „áldozó csőtörtök lívín, ezen szentséges innepnapot isteni tisztelettel és kétszeri prédikáció hallgatással töltöttük el”.⁵

1693-ban a karácsonyi ünnepek alatt a fejedelem a következőket tartotta megörökítésre méltónak: „December 25. Péntek. Karácson első nap: Ma lévén emlékezetit Christus urunk születésinek, isteni szolgálattal töltöttük az időt...”; „26. Szombat. Karácson másod nap: az isteni szolgálat véghez menvín...”; „27. Vasárnap. Karácson harmad nap: az reggeli isteni szolgálat után...”⁶

Ezzel ellentétben a következő karácsonykor csak 1694. december 25-én jegyezte fel, hogy „két rendbeli praedikációk” után látott hozzá a napi feladataihoz.⁷ Az előző évihez képest szűkszavú naplójegyzet nem volt véletlen, hiszen 1693 karácsonya még viszonylagos nyugalomban telt a palánkokkal körülvelt Pozsarevácon berendezkedett fejedelmi udvarban, 1694 végén viszont el kellett hagyniuk a négy év óta lassan már otthonukká vált helységet, mivel a török Porta egy Visnice nevű falut jelölt ki a töredékére csökkent udvartartás, valamint az előző évi 2500-ról alig 800 (500 gyalogos és 300 lovas) főre csökkent emigráns katonaság számára.

A fejedelmi udvarban szolgáló prédikátorok, udvari papok tevékenységét jelzi a nagyszámú esküvő, amely Zrínyi Ilona érkezése után vált egyre gyakoribbá Thököly környezetében. Az 1692–1694-es évekből hat házasságkötésről is tudunk. Az első ismert lakodalomról a Thökölyvel 1690 végén kibujdosott Almády István erdélyi nemes naplója ad részletes leírást. 1692. július 31-én egyszerre két lakodalmat is ültek a fejedelmi udvarban: Dósa Mihályét és Kis Péterét, akik mindketten Thököly „bejárói” voltak, s ezért uruk „maga csinála nekik lakadalmot”. Almády megemlíti azt is, hogy „mind urunk s mind asszonyunk kün voltak az lakadalomban, asszonyunk sokat is tánczolt”.⁸

Thököly 1693–1694. évi naplója további négy lakodalmáról is megemlékezik. Minden alkalommal valamelyik közeli híve házasodott. 1693. április 29-én egy Kovács Gergely nevű vicelovászmesterének és Zrínyi Ilona Ancsa nevű régi szolgálójának a lakodalmát „szolgáltatta ki” Thököly.⁹ Július 25-én az udvari karabélyosok vicehadnagyának, Futaki Istvánnak „szolgáltattott” lakodalmát.¹⁰ November 26-án Thököly inasa, Durcsányi Ferenc vette el Zrínyi Ilona egyik „frauczimeri”-t, ez alkalommal Thököly délután kettőtől este kilenc óráig mulatott.¹¹

Az utolsó, Thököly által is megemlégett esküvő 1694. február 22-én zajlott le, de ez alkalommal egyik házasulandó felet sem nevezi meg a naplóíró. Aznap volt a farsang utolsó napja, ezért – Thököly szavaival élve – „comediához kiszültenek az udvariak, és feleségem feje-cselédje”, a mulatság pedig a fejedelem ablaka alatt zajlott le. Az esemény órákig is eltartott, sőt, az „ebéd vacsorával együtt lívín, annál többet tartott, és lakodalmossal ment véghez, felgyűjtetvín a fő rendekben, s hadak tiszteiben”.¹²

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a lakodalmak hátterében (legalábbis részben) a fejedelmi udvar, elsősorban Zrínyi Ilona szórakoztatását véljük felfedezni. Másrészt érthető, hogy a fejedelemasszony kíséretében Pozsarevácra érkezett számos komorna és szolgálólány, valamint a Thökölyt évek óta szolgáló nemes ifjak között hamar közeli kapcsolat alakult ki, s így könnyen adódott az alkalom, hogy a fejedelem lakodalmakkal pezsdítse fel a bujdosók egyhangú életét.

Papokra természetesen nem csak az istentiszteletek és esküvők idején volt szükség. Thököly több alkalommal is részletesen beszámol egyes régi hívei temetéséről, sőt a halotti prédikációról. 1693. február 7-én a jeni-palánki helyőrség egyik gyalogos főhadnagyának a holttestét hozatta Thököly Pozsarevácra, és a saját szállásán „títetvén prédikációt teste felett, trombita, síp, dobszó alatt, zászlós seregekkel, és feles egyéb rendekből álló kísérekkel” maga a fejedelem is elkísérte a „temetőhelyre”.¹³ Néhány nappal később, február 18-án a pozsareváci porkolóbot érte gutaütés. Másnap ugyan csak a fejedelem szállásán búcsúztatták el, majd a „fő rendek, udvariak s vitézlő rendek” zászlókkal és muzsikaszó mellett kísérték a temetőbe.¹⁴ 1693. március 21-én éjjel hirtelen elhunyt Borbély István, aki egykoron Zrínyi Ilona alatt harcolt Munkács védelménél, később Thököly gyalogkapitánya lett, 1691-től pedig haláláig ő volt az udvari gyalogok kapitánya. Két nappal később, reggel Thököly ablaka alatt „volt felette prédikáció, voltak búcsúztató versek is ének szóval”. Thököly „régén bújdosó kapitány” hívének „megkívánván adni utolsó tisztességét, lovas és gyalog zászlós hadakkal, és dob, trombita s török síp szó” mellett kísértette a temetőbe.¹⁵ 1694. április 8-án temették a fejedelem Surányi Tamás nevű szakácsát, aki egyben a sáfárja is volt. Néhai híve „régí jámbor szolgálatját megtekintvín” az ő testét is az ablaka alá hozatta, majd a prédikáció után Surányit is „zászlókkal, síppal, dobbal” kísértette ki a temetőbe.¹⁶

Feltűnő, hogy Thököly udvari papját első alkalommal csak 1692. január 27-én említi Almády István a naplójában („urunk papja”), amikor Vitéz Ferenc és Mikó István erdélyi nemesek társaságában Inczédi Györgynél vacsoráztak. Az éjszakai ágyúlövésektől megrettenve nem mertek sokáig maradi. Továbbmentek a Duna mentén, majd Almády a „prédikátor urammal” visszatért Pozsarevácra.¹⁷ Ugyanakkor a fejedelem mindössze háromszor emlékezik meg az udvari papjáról. 1694. március 17-én, egy Budai Ferenc

nevű vén szolgája halálakor futólag megjegyzi, hogy a szolga keresztény szülőktől származó mohamedán volt és az ő „udvari praedikátor”-a keresztelte meg.¹⁸ Még előbb olvashatjuk, hogy 1693. december 28-án az udvari prédikátor „maga dolgai és curálása végett kirendezett Burukesztre”, és Thököly el is bocsátotta.¹⁹ 1694. május 5-én viszont Petróczy István generális Thököly „akaratóból” levelet írt neki, valamint a „lutheránus papok püspökjének Erdélyben”, mivel az udvari prédikátor Thököly tudta és engedélye nélkül Bukarestből bement Erdélybe.²⁰

Itt említjük meg, hogy Zrínyi Ilona mellett sem volt állandó katolikus pap. 1694. augusztus 6-án például Mehmed Bég Ogli, a Thökölyvel jó barátságot ápoló arnót (albániai) pasa küldött át a fejedelemszöny kérésére egy rabságában levő katolikus papot, hogy két hétig az udvarban teljesítsen szolgálatot. Az október 13-án született Thököly Zsuzsikát pedig a Belgrádban élő európai építőmester, Kornári mellett tartózkodó „papista pap” keresztelte meg október 14-én.²¹

Bár az udvari prédikátor engedéllyel Bukarestbe távozott, majd engedély nélkül továbbment Erdélybe, a napló bejegyzései szerint az istentiszteleteket azért továbbra is rendszeresen megtartották. 1694. július 16-án Pozsarevácon az összegyűlt rendek ítéletet hoztak az ottani prédikátor és kántor ügyében, és megintették őket, hogy „ha ecclesiát nem követ, excommunicálásra míltó személynek ítíltik”. Döntésüket Thökölyvel is közölték, aki helyben is hagyta.²² A „rendek” által megintett prédikátor és a kántor feladata egyértelműen a Pozsarevácon élő népes udvari kíséret lelkipozozása volt, nevüket azonban Thököly sem említi meg.

Az udvari pap és a fent említett prédikátor kilétét nem ismerjük, ellenben az 1695–1699 közötti időszakban további protestáns lelkészek tevékenységéről is szólnak forrásaink. Az adatok némelyike már ismert, nagyobb része azonban eddig nem hasznosított kéziratokból került elő.

A protestáns prédikátorok szerepe a hazai szegénylegény-mozgalom és az emigráció közötti kapcsolattartásban

Újabban magyar, török és velencei források alapján egyértelműen bizonyítottnak véljük, hogy Thökölynek jelentős szerepe volt az 1697. évi hegyaljai felkelés kitörésében, a felkelők pedig a kuruc emigrációval és a török Portával is összeköttetésben álltak. A Hegyalján, illetve a Tiszaháton kibontakozó szervezkedés egyik kulcsfigurája egy Pap János nevű kuruc hadnagy volt, aki az összeesküvők egyik vezetőjével, a Rákóczi tarpai jobbagyból lett kuruc szegénylegénnyel, Esze Tamással is rokonságban állott. Károlyi Sándor szatmári főispán jellemzése szerint Pap „gonosz volt s ravasz, több nyelvet tudott, úti és egyéb leveleket hamisított”. 1697. július 30-án Skottka Mihály szatmári harmincados a következőt jelentette róla a Szepesi Kamarának: „Tavaly s az előtt járt ezen dologban, Petróczyhoz, Lengyel Országgra, s leveleket hordozott. Ha most Tokajban el nem vészett, in vivis ha volna, alkalmasint tudna dolghokat apperiálni, csak lenne kéznél. Factiozus canis filius volt, eő járt szélel némely praedicátorokhoz, nevetesen Petróczy praedicátorához. Mégh tavaly akartak próbálni, de nem volt módgyok.”

Már az elmúlt évtizedek kutatásai is bizonyították a protestáns prédikátoroknak a bujdosómozgalomban játszott szervező és előkészítő munkáját. Maga Pap János is egy Ugocsa vármegyei református prédikátor fia volt, s ez a tény talán érthetővé teszi viszonylagos műveltségét. Ugyanakkor már Esze Tamást is egy kálvinista rektorral együtt fogatta el Károlyi, nem sokkal a hegyaljai felkelés kitörése előtt. A felkelés egyik legfőbb szervezője és vezére pedig egy kalandos életű prédikátor, Kabai Márton volt, a sárospataki jezsuiták szerint a mozgalom „motor rebellis”-e.²³

Az alábbiakban, újabban előkerült források alapján arra keressük a választ, hogy ki lehetett „Petróczi praedicátora”, akivel Pap János is összekötetésben állt, valamint hogy igazolható-e a protestáns prédikátoroknak a törökországi kuruc emigrációval való szoros kapcsolata. Az általunk átnézett források 1691–1699 között mindössze két prédikátort említenek név szerint: Debreczeni Istvánt, valamint „Belényesi Uramat”, keresztnév nélkül. Kezdjük az előzővel.

„Tiszteletes Debreczeni István nevő pap”

Debreczeni Istvánról eddig mindössze három adatot találtunk, 1696-ból, 1697-ből és 1698-ból. Első ízben Thököly említi 1696. szeptember 19-én, az elmúlt évben Havasalföldre költöztetett magyarországi és erdélyi nemesség kimutatásában. A rövid névlista összesen tizenöt magyarországi és nyolc erdélyi nemest sorolt fel, személyenként megadva a kísérik számát is. Az irat szerint a 23 nemes mellett összesen 90 kíséző távozott a román vajdaságba, akik családtagok, szolgák, illetve némely magasabb rangú személy esetében katonák voltak. A névsorban a Thököly-emigráció vezetőit éppúgy megtaláljuk, mint a fejedelem szolgálatában álló udvari tisztviselők egyikét-másikát vagy az 1690-ben Erdélyből kibujdosott nemesség tagjait. A magyarországi urak között rögtön a névsor élén báró Petróczy István erdélyi generális, Thököly unokatestvére, az emigráns kuruc katonaság parancsnoka áll. Őt Sándor Gáspár udvari főkapitány és Madách Péter főkapitány követi, de a listában találjuk Thököly két korábbi kapitányát, Horváth Istvánt és Pogány Zsigmondot is. (Ez utóbbi egyébként az udvari palotások parancsnoka volt.) Az erdélyieket az alig 25 éves Kemény László báró vezeti, de köztük találjuk a naplóíró Komáromi Jánost, aki előbb Teleki Mihály erdélyi kancellárnak, majd magának Thökölynek volt az udvari titkára. Ezen a listán az utolsó név Debreczeni Istváné, aki négy kísézőjével költözött át Havasalföldre: „8. Stephanus Debreczeni cum personis nro. 4.”²⁴

Igaz, a fenti adat csak annyit árul el Debreczeniről, hogy erdélyi származású volt, és az előkelőbb bujdosók – a nemesek – közé tartozott, az emigrációban viselt esetleges tisztségét, hivatalát nem tudjuk meg belőle. Ugyanakkor az 1695 előtti források, így többek között Thököly ismert naplói és leveleskönyvei nem emlékeznek meg róla. Említi viszont Palaticz István 1697. február 22-én Konstantinápolyban írott végrendelete, amelyet a Károlyi család nemzetségi levéltára őrzött meg az utókor számára. A Zemplén vármegyei Raskáról való nemes még „neveletlen gyermek” korában „az Méltóságos Fejedelmi Rákóczy háznak kegyelmességébul, inasy szolgálotra fel vitetvén”

kezdte az udvari szolgálatot. 1683-ban már őt is ott találjuk Thököly udvartartásában, az „iffjak” között.²⁵ Saját vallomása szerint később Zrínyi Ilona küldte be „Török Országban” Thökölyhez, aki a belgrádi fogsága idején meg is említi a naplójában. 1685. november 12-én ugyanis Palaticzot mint egyik „bejáróját” küldte Magyarországra, többek között Zrínyi Ilonának, a kassai, regéci és sárospataki kurucoknak, Deák Ferenc ezredesnek, a váradi pasának és a debreceni bírónak írott levelekkel.²⁶ Thököly idézett naplója csak november 6-tól maradt ránk, tehát Zrínyi Ilona még azt megelőzően küldte el Munkácsról a fiatal udvaroncot Belgrádban raboskodó férjéhez.²⁷ 1693–1699 között sűrűn találkozunk vele Thököly naplóiban és leveleiben, ekkor már a fejedelem „asztalnoka” volt.²⁸ Thököly gyakran küldte követségbe a nagyvezírhez, időnként pedig különböző feladatokkal Belgrádba rendelte, miként az 1697 februárjában, a „testamentom” elkészítése idején is történt. Az utazás veszélyes volt, a belgrádi tartózkodás pedig hosszúnak tűnt, ezért Palaticz gondoskodni akart Isztambulban maradó feleségéről, s hét társa jelenlétében végrendelkezett. A testamentum szövege Debreczeni Istvánt is említi:

„...negyedik esztendeiben jár, az miolta az tatárok által Szoboszlóru el raboltatot Szalay Jutka nevő menyecskét néhay Nemes Domokos Mihály feleségét eő Nagysághok [Thököly Imre és Zrínyi Ilona] keresztényi szánakozásokbul, az tatárok rabságából, magok pénzén ki váltották az mely menyecske az eő Nagysághok Méltóságos Udvarában becsületessen viselvén magát én is pedig, hogy házóságra való időmet el ne mutatnám Istenek bölcs tanácsai és rendelése szerént, az meg nevezet Szalay Jutkát magamnak örökös házastársul, igaz feleségül el vettem és Tiszteletes Debreczeni István nevő pap által erős hittel véle öszve köttem, és kétt esztendejében jár már miolta véle tisztességessen egjütt lakom.”

Mint fentebb már láttuk, Zrínyi Ilona 1692 májusában történt érkezése után a személyes kíséretével – szolgálólányokkal, komornákkal – megszorodott fejedelmi udvarban szinte egymást érték az esküvők, lakodalmak. Palaticz házasságáról viszont nem ír Thököly, mivel arra csak 1695-ben került sor, a fejedelemnek pedig sem a naplója, sem pedig a leveleskönyve nem került elő abból az évből. Érdekes, hogy ismét egy Thököly szolgálatában álló nemes és Zrínyi Ilona egyik szolgálólánya kötött házasságot, a fiatalasszony azonban teljesen más körülmények között került török földre, mint a Zrínyi Ilonát Bécsbe is elkísérő komornák. 1693 őszén ugyanis a krími tatár kán és az arnót (albániai) pasa csapatai végigpusztították a Tiszántúlt, és egyes források szerint 20 ezer foglyot hajtottak magukkal az Al-Dunához.²⁹ A tatár támadás feltehetően október 19-én következett be, legalábbis az 1699-es lőcsei kalendárium ezt a dátumot említi.³⁰ A pusztításnak Dányádi János *Siralmas Versei* állítottak emléket, „mellyek Magyarország egy darab részének, kiváltképpen Debreczen vidékének, Berettyó környékének és Sárreite mellyékének a’ Pogány Tatárok miatt esett romlását és el-pusztúlását keservesen zokogják”.³¹

Cserey Mihály históriája így örökíti meg az eseményeket: „de siralmas dolog esik Magyarország egy résziben, mert a tatárság hirtelen Gyula tájáról felnyargalván, az egész Berettyó környékin Bihar vármegyében, egész Debreczenig elfelejthetetlen vérontást, rablást, praedálást, égetést teszen, sok embereket levágván, sokakat a falukon

levő templomokban szorítván, rájuk gyujtogatá a templomokat, s ott égének feleséges-től, gyermekestől nyavalyások, sok ezer embereket, asszonyokat, leányokat, férfigyermekeket keserves rabságra fűzvé. Míg a német ármáda elérkezék, addig vissza is mene békivel.”³²

Thököly már 1693. október 26-án értesült arról, hogy „az Arnolt passa, Mahmut Bék Ogli, és Galga szultán szerencsés próbájok után megtértenek Magyarországról”,³³ csakhamar azonban szembesülnie kellett azzal a szomorú ténnyel is, hogy a szerencsés portyázók magyar foglyok ezreit hajtották magukkal, és a Debrecen vidékéről elhurcolt szerencsétlen rabok egy része éppen a kuruc katonák hozzátartozói közül került ki. Ezért már 31-én elküldte Sándor Gáspár udvari főkapitányt, hogy a kezéhez adott több száz tallér segítségével igyekezzen minél több foglyot kiszabadítani.³⁴ November 3-án Thököly Skerlet portai főtölmácsnak is előhozta a rabok kiszabadítását, aki azt javasolta, hogy írják össze a kurucok azonosított hozzátartozóit, sőt azt is hozzátette, hogy talán maga a nagyvezír is kiutalna valamennyi pénzt a foglyok kiváltására.

Sándor Gáspár is kiváltott néhány rabot a Thökölytől kapott tallérokon, sok kuruc pedig a saját pénzén igyekezett megszabadítani a hozzátartozóit. Ugyanakkor Thököly naplójából az is kiderül, hogy a kurucok a rabszöktetéstől sem rettentek vissza. A fejedelem ezért igyekezett a kedvében járni a tatár kán vezérének, hogy elsimítsa a fenyegető viszályt.³⁵ November 9-én a kuruc vezetők gyűlése arról döntött, hogy a pénz útján vagy „másképen” szabadult rabokat hazaindítják, azokkal együtt, akik a még raboskodó társaik képviselőiben kívánták összeszedni a válságdíjakat. A későbbiekben is indítottak hasonló csoportokat.³⁶ Thököly igyekezett mindent elkövetni a rabok kiszabadításáért, még a tatár kánhoz is elküldte a kurucokhoz tartozó rabok névsorát; a kán pedig „jó akarattját” nyilvánította.³⁷

Thököly naplója néhány kiváltott fogolyról is megemlékezik, így többek között a püspöki kántort, egy Sándor Gáspár által kiváltott Péter Deák nevű rabot, valamint Újlaki (Nagy) Gergely és Szabó János „Várad-vidéki emberek”-et (az elsőt Újlakról, a másodikat pedig Debrecenből hurcolták el) említi meg. Rájuk Thököly fontos feladatokat is bízott, s az utóbbi három a későbbiekben gyakran megfordult Magyarország és a Török Birodalom között, sőt Debreceni Szabó Jánosról a fejedelem végrendelete is megemlékezik.³⁸ A Thökölyék erőfeszítésével kiszabadított magyar rabok lajstroma egyébként megvolt a Thököly kéziratos hagyatékáról Pápai János isztambuli rezidens által 1708. május 28-án elkészített, majd néhány nappal később hazaküldött 112 tétel kimutatásában is, de eddig még nem került elő a Rákóczi-levéltár ránk maradt részéből.³⁹

Cserei Mihály említett krónikája ugyanakkor egy Thökölyvel kapcsolatos értesülést is ír a tatár támadás kapcsán. Szerinte ugyanis a fejedelem volt az, aki titokban a saját katonáit küldte haza, hogy figyelmeztessék a lakosságot a közeledő veszélyre. Az ott-honiak azonban nem hittek nekik, sőt mint kémeket, elfogták és átadták őket az osztrákoknak.⁴⁰ Thököly erről nem ír, viszont megemlékezik róla, hogy a tatárok és a törökök a korábban kuruc kézre került, de a fogságban Thökölynek hűséget esküdött Kos Mihály szentjóni kapitányt okolták azzal, hogy hírt adott „az alföld nűpinek és az országnak” a tervezett akcióról.⁴¹ Saját szerepéről mindenestre hallgat, ami viszont

egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem tudott Kos tettéről, s esetleg – Cserei állításnak megfelelően – nem ő adott parancsot a kapitánynak. A napló gondos olvasása alapján ugyanis az a véleményünk, hogy a hazaküldött embereinek adott fontos (titkos!) utasításokat vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy vonalakban említi meg. Mindenesetre a császárhű és Thökölyt korántsem kedvelő Cserei leírása alapján otthon Thököly segítő szándéka terjedt el a köztudatban.

Visszatérve Palaticz István végrendeletére, a Hajdúszoboszlóról elhurcolt fiatal özvegyet éppen Thökölyék váltották ki 1693 végén a tatárok rabságából; de számos társához hasonlóan nem tért haza, hanem megmentői udvarában maradt. Sőt olyan jól viselte magát, hogy a későbbiekben Zrínyi Ilona „hol egyszer, hol másszor” összesen 1000 forint értékben is megajándékozta. 1995 elején házasságra lépett a nőtlen Palaticz-csal, az esketési szertartást pedig „Tiszteletes Debreczeni István nevő pap” végezte el.

Debreczeni tehát 1695 elején még Thököly környezetében tartózkodott, mivel azonban a fejedelem korábbi kéziratai nem említik, elképzelhető, hogy nem is tartozott a fejedelem kíséretéhez. Ahhoz azonban, hogy erre a kérdésre választ kapjunk, vissza kell térnünk a Bukarestbe telepített magyar nemesekhez. A töredékére csökkent, alig 800 fős kuruc katonaság számára a törökök 1694 novemberében Visnicét jelölték ki téli szállásul, és Thököly naplója ugyancsak azt erősíti meg, hogy az egyre csökkenő létszámú udvartartás is itt rendezkedett be.⁴² Augusztus 12–21. között azonban a szultán Thökölyt a feleségével és az udvartartásával együtt Isztambulba rendelte,⁴³ míg a fejedelem mellett tartózkodó 500 kuruc katonát néhány kapitánnyal együtt Havasalföldre küldték.⁴⁴ Thököly 1696. évi leveleskönyvéből kiderül, hogy a katonaság a Duna menti román palánkokban, Oroszcsíkon (Ruszcsub), illetve Fekete-Gyergyón (Giurgiu) telepedett le, a nemesség pedig Bukarestben kapott szállást. A bujdosó nemesek kényszerű havasalföldi tartózkodásáról Petrőczy István feleségéhez, Révay Erzsébethez írott levelei is beszámolnak. Először 1695. december 19-én értesítette nejét: „Méltóságos Havas Alföldi Fejedelem eő Nagyságha mellett itt Bukarestben jó egészségben vagyok.”⁴⁵ 1696. január 24-i levelében beszámolt arról is, hogy amikor a török szultán Nándorfehérvárra érkezett, elválasztotta őket Thökölytől, a fejedelmet Isztambulba, őket pedig ide, a „Havas Alföldi Fejedelem szárnyai alá relegálván”.⁴⁶ A nemesek már 1696-ban kérelték Thökölyt, hogy engedjék vissza őket Havasalföldről, de erre csak 1697 nyarán, a küszöbönálló magyarországi hadjárat előtt kaptak engedélyt. A szeptember 11-i zentai csatát követően viszont már nem kellett visszatérniük Bukarestbe, többségük Belgrádon telepedett le Thököly ottani házában; Petrőczy pedig ténylegesen is átvette a menekült hegyaljai felkelőkkel jelentősen felduzzadt és a török által Belgrád környékén összevont kuruc katonaság parancsnokságát. Ebből az időből maradt fenn a Debreczeni István tiszteletesről szól harmadik, és egyben az utolsó ismert magyar nyelvű híradásunk is. Ez a forrás azonban már a derék tiszteletes haláláról tudósít. 1698. február 19-én az Isztambulban élő Thököly a következőket írta Debreczeniről a Drinápolyban tartózkodó ügyvivőjének, Horváth Ferencnek:

„Az szegény praedicator, Debreczeni, casussa [esete] keservessebb; ha valaki érkezék, arrúl addig is, hogy az odaki levő kuruczok képében arzoált⁴⁷ adjon kegyelmed az

vezérnek, – nem ellenezhetni, hogy tudniillik az gyilkos addig el ne bocsáttassék, míg az vezér oda nem megyen, hogy akkor osztán ezen dolog törvényessen revideáltassék [átértékeltesék]; de a magunk neve alatt mi addig sem kívántunk arról írni, míg az feljebbemlített ember hozzánk be nem érkezik. Megírja pedig, ha alkalmatossága leszen, mind Madácsnak s mind Szappanosnak, hogy az gyilkossal ne alkudjanak, sem az özvegynek az gyilkossal megalkudni meg ne engedjék, és mind Madács s mind Szappanos igyekezzenek s fáradozzanak abban, hogy az kadia⁴⁸ előtt vehessenek hacsetet⁴⁹ – bár valamely ajándék útján is – attól a két töröktől, az kik bizonytságot tehetnének, hogy megölte. Ez a dolog est res magnae et pessimae consequentiae [nagy dolgok(kal) és a legrosszabb következmények(kel járhat)]; bizonytságot valljon nem találhatni-e ajándékért is a törökök között? Csak legyenek az dolognak emberei tiszt uraimék, hogy a mellett ezután mi is keményebben foghassunk. Az szerdárt⁵⁰ is pedig ne vádoljuk: non enim est de tempore [nem időszerű]; s minthogy az megholt embert fel nem támaszthatni: valamint életében rendeltetett volt az szegény Debreczeni Istvánnak az provisio [ellátmány]: az hadak az törököktől várható taiunja⁵¹ alkalmatosságával az özvegynek és az árvának az szerént szolgáltatassák ki, és continuáltassék [folytatódjék] is, valamikor csak az hadaknak élést osztanak, azokat se felejtsek ki szegényeket; és hogy praedicator nélkül ne legyenek: az Tömösváratt szabadult praedicatorok közöttül egyikét hozassák Landor-Fejérvárra; megszaporodván másként is az hadak, Petróczi urammal odamenenedő hadak alkalmatosságával: annyi embernek megkívántatik az praedicator, s el is élhet közöttök, etc.”⁵²

Sajnos Thökölynek ebből az időből mindössze két leveleskönyv-töredéke áll a rendelkezésünkre, amelyek összesen 68, 1698. január 1. és március 1. között kelt levelet tartalmaznak. Debreczeni Istvánról viszont csak a fenti levélrészlet tudósít, de ebből is rekonstruálni tudjuk az eseményeket. A tiszteletes Belgrádban vagy Temesváron tartózkodhatott, amikor gyilkosság áldozatául esett. A tettes török, vagy legalábbis török alattvaló volt, ami abból is látszik, hogy nem a bujdosók által megválasztott bíróság („kapitányszék” vagy „seregszék”) ítélkezett felette, hanem a kádi (muszlim bíró) hatáskörébe tartozott az ügy. A bűncselekménynek két török tanúja is volt, ezért Thököly utasította az ügyvivőt, hogy a kuruc vezetők akár ajándék (pénz) útján is igyekezzenek megnyerni őket a számukra kedvező vallomástételre. Erre a feladatra a Belgrádban élő Madách Péter főkapitány és a Temesváron állomásozó magyar csapatok parancsnoka, Szappanos Mihály kapitány kapott parancsot. A meggyilkolt prédikátor után özvegy és több árva (a havasalföldi kimutatás alapján feltehetően három) maradt, akiknek az eltartásáról szintén rendelkezett Thököly. Eszerint Debreczeni díjazását továbbra is folyósítani kellett az özvegy számára a hadak portai ellátmánypénzéből, de az élelem elosztásánál is figyelembe kellett venni a fő nélkül maradt családot. Külön figyelmet érdemel Thököly azon utasítása, hogy a főtisztek semmiképpen se alkudjanak meg a gyilkossal, de még az özvegynek se engedjék meg, hogy pénzt fogadjon el tőle.

A leveleskönyv néhány nap múlva megszakad, rendelkezünk viszont egy korabeli török irattal, amely már némi tájékoztatást nyújt az ügy további menetéről. Megtudjuk belőle, hogy Thököly a drinápolyi szultáni udvarban tett lépéseket a gyilkosság ügyében, a fejedelem levelét pedig feltehetően Horváth Ferenc adta be. A belgrádi pasának

írott szultáni parancs szerint a belgrádi őrséghez tartozó kurucok papját egy „müsellim” ok nélkül ölte meg. A pasát utasították, hogy a foglyot semmiképpen ne engedje szabadon.⁵³

„... estve titkon Belényesi Uramnak audientiát adna”

Petrőczy István papjának a kilétét tehát nagy valószínűséggel sikerült megállapítanunk. Thököly 1696. évi leveleskönyvében azonban egy másik protestáns prédikátor is előfordul, akinek ugyancsak köze lehetett a hazai szervezkedéshez. A havasalföldi vajdához induló Pápay Gáspárnak adott 1696. október 8-i utasítások egyikében Thököly „az praedicator iránt való intentio”-járól (szándékáról) ír, amelynek megvalósításában Pápaynak a vajdaságban élő bujdosók segítségét is igénybe kellett vennie.⁵⁴ E levélrészletből viszont nem derül ki, hogy egy bizonyos prédikátorról – esetleg éppen a Havasalföldön élő Debreczeni Istvánról – van-e szó, akit magához akar hívatni, vagy – általában véve – egy prédikátorra volt szüksége a maga és udvara számára. Pápay utasításához hasonlóan talányos marad az október második felében a moldvai vajdához küldött Sándor Mihály eligazításának egyik pontja is: „Az Hétfalusi Praedicatorul”.⁵⁵

Közelebbi támpontok híján azon véleményünknek adunk hangot, hogy az utóbbi utasítás vagy arra vonatkozott, hogy a követeknek a fejedelmi udvar számára kellett kihozniuk egy protestáns prédikátort – esetünkben a hétfalusit –, vagy a prédikátor fordulhatott segítségért valamilyen ügyben Thökölyhez, illetve a moldvai kuruc rezidenshez.

A Pápaynál említett prédikátorról viszont két további levél is megemlékezik. November 29-én Thököly részletes levelet küld a francia követnek a Havasalföldön tengődő híveiről. A tudósításból kiderül, hogy a magyarországi és erdélyi bujdosók egy kálvinista prédikátort („unum praedicanthem seu ministrem Calviniarum”) küldtek hozzá követségbe.⁵⁶ Az utóirat szerint a prédikátor a dunai hajóhad kapitány-pasája mellett tartózkodik, de be kellene hívatni a Portára, mivel akkor beszámolhatja az „éves dolgokról, és az eljövők és az ott maradók állapotáról, mivel általuk lett elküldve”.⁵⁷

Még többet tudhatunk meg a prédikátor küldetéséről abból az utasításból, amelyet Szöllősy Zsigmond neve alatt írtak a Portára küldött Szentandrásy János török tolmácsnak. Az utasítás 2., valamint 5–6. pontja kizárólag ezzel foglalkozik:

„2. Az Praedikátort, Belényesi Uramat, *Kegyelmed* magát is az V[ezér]. Tihájával⁵⁸ szemben juttatván, vagy leg aláb relatioit [beszámolóit], kik és micsoda dolgokkal küldötték, velle és az Csauz Pasával⁵⁹, úgy Bekir Effendivel⁶⁰ is értesse meg, s közöllye, ha az Csauz P[asa]. és V[ezér]. Tihája ellen való dolognak nem gondollya, hogy estve titkon Belényesi Uramnak audientiát [kihallgatást] adna, és tölle mindeneket meg érteni kívánna, eszt akárná inkább ő Nagysággha is.”

5. Ha *Kegyelmed* vagy az V[ezér]. Tihája által, vagy az Francziák alkalmatosságával, mint hogy De Lora⁶¹ Uram is ide jó, elküldheti Belényesi Uramat az ő Nagysággha kölcsége nélkül, külgje ide, hogy az Innepeken az Isteni szolgálatot az ő Nagysággha udvarában ő *Kegyelme* vihesse véghez; ha pedig ezen úton nem érhetne, kirával⁶² is fogad-

gyon *Kegyelmed* lovat ő *Kegyelme* alá, és mellette lévő ember alá, kit ő *Nagyságha* itt le tétet annak, az kinek *Kegyelmed* írni fogja, de ez úgy légyen, hogy elsőben az Tihájának és Csauz Pasának és Bekir Effendinek légyen hírvél, micsoda járatbéli ember légyen.

6. Ha *Kegyelmed* olyat ír, hogy az ő *Nagyságha* embere ott érné Belényesi *Uramat*, ő *Nagyságha* kész innen is lovat és dispositiot [rendelést] küldeni ő *kegyelméért*, csak hogy bizonyos légyen benne, hogy az ló és ember hijjában ne fáradgyon, sok kölcséggel járván.”⁶³

A Pápay Gáspárnak adott októberi eligazításban, valamint a francia követhoz írott levélben szereplő és a havasalföldi bujdosóktól érkezett prédikátort tehát Belényesinek hívták; de a küldetése sokkal fontosabb lehetett, mint a Havasalföldön élő magyarok panaszai. Ezt abból sejtethetjük, hogy Thököly a követet az Oszmán Birodalom két nagyhatalmú méltóságával, a nagyvezír helyettesével és a csausz pasával is fontosnak tartotta volna titokban összehozni. Természetesen maga Thököly is minél hamarabb találkozni szeretett volna a prédikátorral, ennek ellenére még az 5. pontban is azt hangsúlyozta Szöllősy, hogy előbb feltétlenül az említett török méltóságoknak kell tisztában lenniük azzal, hogy „micsoda járatbéli ember légyen” a küldött. Belényesi Havasalföldről jött át Drinápolyba, és egyértelmű, hogy az ottani bujdosók is vele képviseltették magukat Thökölynél és a Portán. Egyébként az utóbbiak már 1696 elején követeket küldtek Thökölyhez, és kérték: járja ki nekik, hogy engedjék vissza őket melléje.⁶⁴ Gyakorlatilag az egész évben győzködték a fejedelmet, hogy szabadítsa meg őket a vajda hatalma alól. Ugyanakkor még október folyamán Pogány Zsigmond kapitány és egy Kis Ferenc nevű tiszt személyében önálló követeket is menesztettek Thökölyhez. Pogány az „elsőbb rendeknek”, azaz a Bukarestben élő nemességnek, Kis pedig a Havasalföldön élő 3-400 főnyi kuruc katonaságnak volt a követe. A bujdosók kérték Thökölyt, hogy akár a belgrádi szerdár mellett a végeken, akár a dunai hajóhad kapitány pasája mellett, akár az arnót pasa mellett adjanak nekik helyet, mivel korábban is „fegyverekkel keresték kenyereket”, a havasalföldi vajda pedig csak „szarador”-ként, azaz kiegészítő katonaként alkalmazza őket. Már nem hajlandóak tovább a „szaradorsági kenyeret” enni.⁶⁵ Feltehetően Belényesinek ezeket az ügyeket is elő kellett adnia. A havasalföldi bujdosók gondolataiban azonban egyáltalán nem igényelték volna, hogy a nagyvezír helyettese és a csausz pasa titokban fogadja a küldöttjüket. Véleményünk szerint a prédikátor valójában Magyarországról érkezett, és nem elképzelhetetlen, hogy a Hegyalján szervezkedő elégedetlenek üzenetét hozta. Itt elég csak Skottka Mihály fentebb említett jelentésére utalnunk, amely szerint a szervezkedők követei a Bukarestben élő Petróczy papjával tartottak kapcsolatot, és „még tavaly akartak próbálni, de nem volt módgyok”. A nyugtalanság nyilvánvaló jelei ekkorra már tényleg megmutatkoztak Magyarországon. Egy Kis Albert nevű kuruc hadnagy, aki 1694 telén szökött meg seregével együtt Thökölytől, a maga köré gyűjtött szegénylegényekkel 1696 nyarán és őszén már nyíltan kurucnak mondta magát. Károlyi Sándor Szatmár vármegyei főispán önéletírása szerint a Nagybánya környéki hegyekben és az „erdőkön” élő Kis és emberei „kuruczoknak is nevezvén sok helyen magokat, s cifrán, párduczborosön, forgóson járván egynémelyik közzülök, hol Petróczinak, hol Ubrisinak nevezték magokat.”

A hazai elégtelenség egyik követségéről maga Thököly is értesítette 1696. március 6-án a nagyvezír helyettesét. A Belgrádban tartózkodó tolmács, Szentandrásy János levele szerint „az ellenség földéről egy magyart, ki ennek előtte magam országomban laktomban az én zászlóm alatt lakott, és egy asszonyt küldettek bé hozzája”, és arról tudakolóztak, hogy életben van-e Thököly, és „micsoda állapotban”, továbbá ha átjön-nének a fejedelem hűségére és a zászlója alá, akkor lesz-e ételük és fizetésük a szultántól. A követek szerint ugyanis sokan készülnek „az Császár szárnyai alá”, Thököly mellé jönni.⁶⁶ Thököly Szentandrásynak írott március 19-i válaszleveléből kiderült, hogy a Magyarországról jött követek egyike egy „Divini [Divényi, Dévényi] névű magyar legény” volt.⁶⁷ Minden bizonnyal ezzel a követséggel függ össze, amit Thököly március 27-én írt Szentandrásynak: „a hódolni akaró és az én hűségemre jőni kívánó ráczok s magyarok iránt itt hitelt adni nem akarnak az szerdár arról való bizonyság tétele nélkül”.⁶⁸ Bár sem a követségről, sem pedig a csatlakozni kívánó magyarokról, illetve ráczokról nem esik több szó a levelezésben, ez a néhány adat is alátámasztja a szepesi harmincados információit. Ha pedig visszaemlékezünk arra, hogy az országok között jövő-menő Pap János hadnagy is elsősorban Petrőczy prédikátorával tartott kapcsolatot, akkor egyértelműnek tűnik, hogy a keresztnév nélkül említett „Belényesi Uram” is a hazai szervezkedők üzenetét hozta Thökölynek!

A Szentandrásy Jánosnak adott 1696. december 10-i utasításból ugyanakkor azt a következtetést is levonhatjuk, hogy 1696 végén a fejedelmi udvarban egyáltalán nem volt olyan prédikátor, aki el tudta volna végezni a karácsonyi istentiszteletet. Érthető tehát, hogy az egyre nagyobb anyagi nehézségekkel küzdő Thököly lehetőleg pénzkiadás nélkül szerette volna elhozatni a prédikátort, végső esetben azonban hajlandó lett volna lovakat bérelni Belényesi és kísérője alá, vagy saját emberét küldeni lovakkal és útiköltséggel eléjük.

Áttekintve az eddig felsorakoztatott adatokat, Petrőczy István papjaként akár Belényesi is szóba jöhet, véleményünk szerint viszont inkább Debreczeni Istvánról lehet szó. Hiszen Debreczeni a generálissal együtt került Havasalföldre, és feltehetően ugyancsak az ő kíséretében érkezett 1697 nyarán Belgrádba, ahol azután nem sokkal később meggyilkolták.

A fenti bizonyításainkkal azonban korántsem ért véget az az adatsor, amely a protésztáns prédikátoroknak az újabb kuruc felkelés érdekében végzett tevékenységéről árulkodik. Ha Petrőczy István sokat emlegetett papja valóban Debreczeni Istvánnal azonos, akkor a titokzatos „Belényesi Uram”-mal már két olyan prédikátort ismerünk, akik tevékenyen részt vettek a hazai szervezkedők és a törökországi menekültek közötti kapcsolattartásban. Skottka Mihály többször említett levelében azt olvashattuk, hogy Pap János „járt szélel némely praedicátorokhoz”: ez a megjegyzés minden bizonnyal az otthoniakra vonatkozik. Thököly 1693–1694. évi naplójegyzeteiből viszont valószínűsíthető, hogy a kuruc hadnaggal kapcsolatban álló prédikátorok közül legalább egynek köze lehetett az emigrációhoz! Az alábbiakban a róla fennmaradt adatokat ismertetjük.

„Isáki Jánost is hazájában bocsátottam...”

Az alcímben említett Izsáki János eredetileg nem viselt egyházi tisztséget. Sőt katonatiszt volt, akit 1693-ban a jeni-palánki kuruc helyőrség ezer-strázsamestereként vagy főstrázsamestereként említ meg a fejedelem naplója. Először október 11-én találkoztunk vele, amikor Thököly „valamely dolgokkal” visszaküldte Pozsarevácra az állomáshelyére.⁶⁹ Nem sokkal később azonban súlyos vádakat hoztak fel ellene, ami hajszáll híján az életébe került. November 28-án ugyanis Thököly „vasban veretvín valamely vétkiért” maga elé hozatta,⁷⁰ majd december 16-án visszaküldték Jeni-Palánkra, hogy ott ítélkezzenek felette. Még december 21-én, a „kapitány székin” történt vallatás után újra visszahozták Pozsarevácra.⁷¹

December 29-ének reggelén Thököly „nímely fő kapitányi renden” levő hívei jelenlétében ismét maga elé hozatta a tömlöcből a vasra vert Izsákit, aki még a Jeni-Palánkon lezajlott vallatás során megfogadta: ha a fejedelem megkegyelmez az életének, azután „Istennek szenteli életit, és az praedikátori hivatalt követi teljes életiben”. Thököly elfogadta a felajánlást, és „Istennek ajándékozta” Izsáki életét, azaz elengedte a rabságból. Másnap kora reggel az összegyűjtött „felsőbb rendek” és „udvari és vicze tisztek” elé hozatta, és nyilvánosan kihirdette, hogy milyen okokból kegyelmezett meg neki. Ugyanakkor viszont figyelmeztette az egybegyűlteket, hogy „senki ezen példát ne vegyen, mert valaki azokban a dolgokban tanáltatik, és kiváltkípen méltóságom s bec sületem sérelmiért minden kedvezés nélkül executióban vétetem azt büntetést, az kit Isáki Jánosnak kellett volna szenvedni”.⁷²

1694. január 1-jén a reggeli prédikációt már a kegyelmet nyert rab vitte véghez, „az Miatyánkról praedikálván”,⁷³ február 13-án pedig Thököly ígéretéhez híven haza is engedte Magyarországra. Kutatásaink szempontjából mindenféleképpen figyelmet érdemel a fejedelem ekkori naplójegyzete: „Isáki Jánost is hazájában bocsátottam Magyarországra a Hegyallyára, kire én is biztam nímely dolgokat.”⁷⁴ Mivel Izsáki szűkebb pátriája éppen a későbbi kuruc szervezkedés gócpontjában, a Hegyalján volt, s mivel a fejedelem „nímely dolgokat” is rábízott a megkegyelmezettre, elképzelhető, hogy az egykori törzstiszt a későbbiekben is követte Thököly utasításait.⁷⁵ A fenti naplóbejegyzést különben Nagy László is idézi, s egyenesen azt a következtetést vonja le belőle, hogy Izsáki ténylegesen is részt vett a hegyaljai felkelés megszervezésében. Ez a vélemény ugyan a mi érvelésünknek sem mond ellent, a felkelésről szóló szakirodalomban, valamint az általunk átnézett levéltári forrásokban azonban nem talákoztunk az egykori kuruc főstrázsamester nevével.⁷⁶

Bár Izsáki János személyével kapcsolatban nem végeztünk egyháztörténeti kutatást, egy későbbi adat mégis azt bizonyítja, hogy valóban Istennek szentelte az életét. 1706-ban ugyanis éppen egy Izsáki János („Izáky János”) nevű prédikátor volt báró Sennyey Ferenc – zömmel Szatmár és Középs-Szolnok vármegyei katonákból álló – kuruc lovaszredének a tábori lelkésze!⁷⁷

Első olvasatra talán furcsának tűnhet, hogy egy magas rangú törzstiszt lelkipásztornak áll. Aki azonban a kuruc szabadságküzdelmek történetét mélyebben ismeri, annak korántsem okoz gondot a fentiek megértése. A protestáns prédikátoroknak már az első

kuruc felkelés idején is jelentős szerepe volt; sőt egyes adatok arra is rámutatnak, hogy éppen ők kezdték el öntudatosan viselni a kuruc nevet. Spankau felső-magyarországi császári főkapitány már 1672 tavaszán így nyilatkozott a „rebellió” fő szítóinak tartott protestáns lelkészekről: „Némely prédikátorok nem keresztényi buzgóságtól viseltetvén, az Kereszténység természet szerint való Ellenségének szerencsés voltáért az együgyű községet imádkoztatnák, és azzal a Pogánysághoz szítván a Kereszténynek közt való gyűlölséget is gerjesztenék.”⁷⁸

Ugyanakkor jelentős számban találunk a kurucok között protestáns tanítókat, egykori teológiai hallgatókat is. A református kollégiumok diákjainak kuruc érzelmeiről számos korabeli feljegyzés tanúskodik. Cserei Mihály történetíró Teleki Mihály erdélyi kancellárnak rója fel, hogy a bujdosók első támadása idején „Szatmár alatt odaveszté bolondul a sok szép hajdúságot és a Debrecenből s Patakából odagyűlt szép fegyveres deáki ifjúságot”.⁷⁹ A hegyaljai felkelés idején a sárospataki kollégium Göncre és Kasára üldözött diákjai csatlakoztak a kurucokhoz, és a kollégium egyik volt növendéke, Bálpataki Mihály el is esett a felkelők egyik ütközetében.⁸⁰

A kálvinista deákok a kuruc hadsereg műveltebb rétegét képviselték. Thökölynek az 1690-es évekből fennmaradt naplóiból és leveleiből kiderül, hogy az írástudó tiszteket, illetve altiszteket elsősorban két poszton alkalmazták: az ezredtörzshöz tartozó főstrázsamesteri (örnagy), valamint a századok altiszti karához tartozó strázsamesteri (örmester) ragban. Nagy László kutatásaiból tudjuk, hogy a korabeli magyar seregekben (századokban) a strázsamesterek többnyire egy személyben seregdeákok is voltak, s ennek megfelelően a zászlótartókéval megegyező fizetésben részesültek.⁸¹ A kuruc hadsereg fennmaradt összeírásaiból és a korabeli jelentésekből egyaránt kimutatható, hogy a főstrázsamesteri és strázsamesteri posztokat betöltő személyek neve mellett igen gyakran ott van a korábbi hivatalukat, végzettségüket jelző „Deák” titulus. Thököly naplója például 1693. május 4-én a pozsareváci kuruc palánk strázsamesterét, István Deákot, 1694. február 3-án pedig a Bujurdelemben (Szabács várában) telelő kuruc hadak „ezeres strázsamesterét”, Mihály Deákot említi,⁸² 1692. szeptember 11-én Cserép János gyalogos kapitánynak írt „Ádám Deák nevű egyik strázsamester”-éről.⁸³ A fent említett szokás a Rákóczi-szabadságharc hadseregében is jellemző maradt. Csupán három példát idézek: 1706-ban a törökországi emigrációból hazatért Nyúzó Mihály lovasezredében Mihály Deák volt a főstrázsamester, Eölyös János gyalogezredében pedig Felföldi Miklós Deák – aki szintén török földről tért haza – töltötte be a fenti tisztséget.⁸⁴

Bár Izsákít a fejedelem minden esetben a teljes nevéen említi, a felsorolt adatok valószínűsítik, hogy az egykori kálvinista diákok, teológiai hallgatók közül kerülhetett a kurucok közé.

Feltűnő, hogy Thököly, aki a naplójában folyamatosan beszámol Izsáki elfogatásáról és elítéléséről, egy szóval sem említi meg, hogy a főstrázsamester milyen vádak alapján érdemelte volna meg a halált. Erre csak az 1694. január 7-én és 11-én Sándor Gáspárhoz, portai követéhez írott leveleiből derül fény. A levelek egybevetése alapján kiderül, hogy nem sokkal korábban lázongás tört ki a jeni-palánki kuruc őrség körében, amely során mintegy 80 hajdú átszökött a császáriakhoz.⁸⁵ Bebizonyosodott, hogy Izsáki volt

az oka a „hadak eloszlásának [és] némely confusióknak [zűrzavaroknak]”, ráadásul még Thököly személye ellen sem volt rest „nyelvesked”-ni. Tetteiért a Jeni-Palánkon összeült hadbíróság a nyelve kivágatására és karóba húzásra ítélte. Mivel azonban „praedikátorságra declarál”-ta magát, és „arra való tudományát” maga a fejedelem is ismerte, szabadon elbocsátották, „és már ezután is praedikálni fog”.⁸⁶

A katonák lázongására és a katonaság szökésére tehát még november végén kellett hogy sor kerüljön. Ez egyben azt jelenti, hogy a katonák elégedetlenségének, illetve a szökésnek az okát az akadozó portai ellátmány és fizetés mellett a krími tatárok tisztántúli pusztításában kell keresnünk. Amikor 1694. január 11-én Thököly azt írta Sándor Gáspárnak, hogy a 80 hajdú szökése után „az kuruczok jobb időt várván, – megint megcsendesedtek”, még nem gondolta, hogy alig másfél hónapra rá tömegesen fogják elhagyni a katonái! Akkor ugyanis már az egész jeni-palánki, a galambóci és a rámi kuruc őrség vonult át a császáriakhoz, később több kisebb-nagyobb csapat is követte őket. Úgy gondoljuk, hogy a novemberi szökésre is igaz, amit Thököly az említett három helyőrség lázadása után vetett papírra 1694. április 3-án. Eszerint a tavaly októberi tatárdúlást követően, ahogy arról már korábban is írtunk, számos katona ráismert az elhurcolt rabok között a hozzátartozóira. A foglyok közül sokat sikerült is kiváltaniuk, és már csak mintegy 50-60 asszony és gyerek volt hátra azok közül, akik a Jeni-Palánkon szolgáló kurucokhoz tartoztak. Mivel a katonáknak nem maradt pénzük, két ízben is a nagyvezírhez fordultak segítségért. Írásbeli folyamodványaikra azonban nem érkezett válasz. Pedig joggal mondhatták: ha a nagyvezír „az tatár kedvét megbontani nem akarta volna is”, annyi év hűséges szolgálatukat tekintve néhány erszény pénzzel igazán kiválthatta volna azt a kevés foglyot. Ezért, ha más módjuk nincsen, akkor „török sanczából”, vagyis császári katonaként az elfogott törökökért kapott váltságdíjért fogják saját hozzátartozóikat kiszabadítani.

November végéig közel 1500 kuruc katona hagyta el Thököly táborát. A császáriakhoz átpártolt bujdosók között olyan kipróbált, Thököly által megbecsült katonatisztek voltak, mint Horváth Ferenc lovas- és Daróczi András gyalogezredes. Horváth Ferencsel együtt hagyta el a fejedelmet a császáriaktól 1693-ban átállt Szamárosi János lovas hadnagy is, aki az elmúlt mintegy másfél év során Thököly egyik legkiválóbb portyázó tisztje volt. A galambóci kuruc helyőrség parancsnoka, Almási Márton gyalogos hadnagy és Kis Albert gyalogos hadnagy ekkor még kevéssé ismert kuruc tiszttek voltak, de az elkövetkező években mindketten hallattak magukról. Kis Albert a hegyaljai és a tiszaháti felkelés megszervezésében játszott szerepet, de komoly részt vállalt a Rákóczi-szabadságharc első hónapjainak hadi cselekményeiben is. Szegénylegény katonáit akkor gyalogezreddé szervezték, s aligha véletlen, hogy az ezredessé előléptetett Kis Albertnek éppen egykori bujdosótársa, Almási Márton lett a helyettese. Ez utóbbi később szintén ezredesi rangra emelkedett Rákóczi szolgálatában.

Adatok a Karcagújszállásról elhurcolt református prédikátorok sorsához

„...irtunk volt az Tömösvári rab praedikátorok dolgában is”

Úgy tűnik, hogy Debreczeni István tragikus halálával lelkipásztor nélkül maradt Thököly katonasága. Mivel pedig Belényesit sem a korábbi, sem pedig a későbbi forrásokban nem említik, valószínű, hogy csak rövid időre érkezett török földre. Thököly 1698-ból fennmaradt levelei, illetve az 1699-es leveleskönyv azonban megemlékezik két további prédikátorról is, bár nem nevezi meg őket. Először 1698. január 1-jén írt Petróczy István generálisnak arról, hogy „irtunk volt az Tömösvári rab praedikátorok [kiemelés tőlem – S. I.] dolgában is”. Thököly ekkor Petróczy 1697. november 26-án és 28-án, illetve december 8-án Belgrádból írott leveleire válaszolt, amelyeket Horváth Ferenc portai ügyvivő adott át neki.⁸⁷ Ebből a rövid utalásból ugyan édeskeveset tudhatunk meg, viszont a január 15-én Szappanos Mihály kapitánynak, a Temesvárott állomásozó kuruc csapatok parancsnokának írott levélből már bővebb információhoz jutunk:

„Tömösvárrúl 10. Decembris datált levele kegyelmednek kezünkhöz penetrálván [érkezvén], az szegény praedicatorok dolgát, hogy az vasból kivágták s kezihez adták kegyelmednek, kedvesen értettük; kiknek dolgokban az mely difficultás [nehézség] eshetett is, az Portán levő residensünknék [ügyvivőnknek]⁸⁸ parancsoltunk felőlle. Ha már kegyelmed mi kezünköt tette reá: hacsak erővel kegyelmedtől el nem vészik, keziből ki se bocsássa, sőt az mikor útja lészen Landor-Fejérvárra, inkább odavigye. Megszaporodván már Landor-Fejérváratt az Petróczi uram keze alatt az mi magyar hadaink is: míg Isten megegyeztet véllek, azoknak az hadaknak az császár résziről járandó praebendájok [ellátmányuk] alkalmatosságával azt az két embert ő kegyelme kitarthatja, s gondját is viselheti.”⁸⁹

Végezetül a fejedelem február 19-én Horváth Ferencnek írott levele is kitér a két foglyra, éppen Debreczeni István halála kapcsán:

„... és hogy praedicator nélkül ne legyenek [a Belgrád és Temesvár környékén állomásozó kuruc csapatok]: az Tömösváratt szabadúlt praedicatorok közöttül egyikét hozzák Landor-Fejérvárra; megszaporodván máskint is az hadak, Petróczi urammal odamenendő hadak alkalmatosságával: annyi embernek megkívántatik az praedicator, s el is élhet közöttök.”⁹⁰

A három levél összevetéséből kiderül, hogy valamikor 1697. november-december fordulóján két protestáns prédikátor volt a temesvári törökök fogságában. Mivel Debreczeni halálával nem maradt olyan pap, aki a megszorodott csapatok lelkigondozását ellátta volna, a Belgrádban élő Petróczy István generális és a Temesvárott állomásozó Szappanos Mihály kapitány a fejedelem segítségéhez fordult, aki hamarosan meg is tette a szükséges lépéseket a Portán. A közbenjárásra még 1697. december 10-e előtt került sor, mivel addigra már a törökök elengedték a két rabot, és átadták őket Szappanosnak. Úgy tűnik, hogy ez nem ment bonyodalom nélkül. Feltehetően a zsákmányoló tatárok vagy a foglyokat megvásároló „tulajdonosok” állhattak ellent, ezért Thököly fel is szólította a kapitányt, hogy minél hamarább küldje a kiszabadítottakat Belgrádba. A kuruc katonaság ugyanis akkortájt Temesváron és Belgrádban állomásozott. Szap-

panos kapitánysága alá mindössze három hadnagy, illetve a kezük alatt levő seregek tartoztak, Petrőczy mellett viszont lényegesen több katona volt. Addigra ugyanis a hegyaljai felkelés leverése után elmenekült kurucok jelentős része átvágta magát dél felé, és az újonnan jött csapatokat a Porta Belgrádban és környékén telepítette le. A Hegyaljáról, illetve a Felső-Tisza vidékéről elmenekült felkelők jelentős része református volt, s ez a helyzet megkívánta, hogy Thököly prédikátorokról is gondoskodjon számukra. A kurucok ez idő tájt várták a szultáni ellátmányt, illetve a zsoldot, amelyből Petrőczynak kellett volna eltartania a két Temesvárról szabadult rabot. Ezzel ellentétben a február 15-én Horváthnak írt levél már csak az egyik prédikátor Belgrádba hozatalát említi, nagy valószínűséggel azért, mert a másakra a temesvári magyar csapatoknak lehetett szükségük.

Fennmaradt egy 1697. november 6–14. között kelt szultáni parancs, amely Juszuftemesvári pasának szólt. E szerint Thököly Imre kérvényt nyújtott be, amely szerint a karcagújszállási „rájákkal” együtt két pap is rabságba esett, akik jelenleg Temesváron vannak fogságban; ezért a fejedelem kérésére utasítják a pasát, hogy intézkedjen a rabok szabadon engedéséről.⁹¹

„Karczag-Ujszállását a tatár megütötte ma csorda kihajtásakor”

Karcagújszállást a debreceni városi jegyzőkönyv szerint 1697. szeptember 12-én hajnalban, tehát a zentai csata másnapján rohanta meg egy tatár csapat. A bejegyzés szerint „[a] nagy armada felé hírek tudakozására expediált lovasink és némelly katonák, kik az ellenség előtt szaladtanak, hírül hozzák, hogy Karczag-Ujszállását a tatár megütötte ma csorda kihajtásakor. A népinek nagyobb részét elrablotta circiter 650 embert és sok marhát hajtott el. Azután ugyan onnan jött katonák bizonyosan referálták, hogy a praedával visszatért az ellenség. Mellyre nézve igen megrezzentünk és futófélben voltunk, mindenünket szekér hátára rakván. Ujabbán mindenfelé hírek tudakozására embereinket expediáltuk.”⁹² Az 1760-as évek elején, a református közösségekkel szembeni ellenreformációs célzatú hatósági fellépések korában a karcagi egyházközség elöljárói felkeresték a gyülekezet legidősebb tagjait, és visszaemlékezéseiket bemásolták az anyakönyvbe is. A 80-100 év körüli tanúk szinte kivétel nélkül megemlékeztek a tatár támadásról, és többségük a prédikátor elhurcolását is megemléktette.⁹³

A Bihar vármegyei Tótiban született Aggod János kondásként került Karcagra, és úgy vészeltte át a támadást, hogy a „réten” őrizte a tehetős Kálmán család disznait. Az öreg szerint „volt akkor is prédikátor, de nem tudom kinek hitták a’ jámbort, hanem azt is elvitte a’ Tatár”.⁹⁴

Kenderesi Istvánné Bíró Kata így emlékezett vissza az eseményekre: „Mikor Tiszteletes Harsányi prédikátorunkat és Nagy Bálint kapitányunkat az én napammal és a néppel együtt a török elvitte innét, már három gyermekeim voltak, mi pedig az tempom kerítésében maradtunk meg. Amint számba vették naggyát apráját, mintegy 800 embert vitt el. De az akkori nótárius Ujfalusi uram azt mondta, ki tölt 700 személyre. Ezt a nótáriust is elvitte volt az tatár. 30 esztendeig raboskodott. A Prédikátor oda maradt, ő pedig [a nótárius] 30 esztendő múlva kiszabadult és itt holt meg leányok tanítóságában.”⁹⁵

Széles Pál szerint „[a]z tatár rablásakor volt tiszteletes prédikátor Harsányi uram, kit a' tatár elvitt Nagy Bálint kapitánnyal és mintegy 800 embert”.⁹⁶

A három idős ember egybehangzó véleménye szerint 1697-ben egy Harsányi nevű tiszteletes volt a karcagi református eklézsia lelképásztora. Ennek viszont ellentmondani látszik a debreceni református kollégium egyik bejegyzése, amely azt állítja, hogy 1697 augusztusában a tatárok Páti Miklós karcagújszállási lelkészt hurcolták el Konstantinápolyba.⁹⁷

Páti Miklósról a fenti bejegyzésen kívül még annyit tudunk, hogy Nagykörsön született, és 1684-ben végzett a debreceni kollégiumban. Földváry Antal a *Református Jövő* 1940-es (első) évfolyamában egy rövid írást szentelt az emlékének *Turbucz Kata könnyei* címmel. A felettébb megható, de minden hivatkozást nélkülöző történet szerint Páti Tiszabüdön volt lelkész, amikor a feleségével – Turbucz Katával – és egyetlen fiával együtt elhurcolták a törökök. Mindhárman a konstantinápolyi rabszolgavásárra kerültek, ahol egy „török gazda” Pátit, egy másik pedig feleségét és fiát vásárolta meg. Miután a nagykörsösiek megtudták, hogy mi történt, összeadták a váltságdíjat, és hazajuttatták Pátit, aki ezután faluról falura járva, nagy keservesen összegyűjtötte a felesége és fia kiváltásához szükséges pénzt, amellyel újra lement Konstantinápolyba. Fiát azonban a török gazda nem akarta kiadni, mivel már török nevelésben részesítette, viszont a fiú nélkül az asszony sem volt hajlandó visszatérni. Annál is inkább, mivel többé már nem tartotta magát méltónak arra, hogy Páti felesége legyen, ugyanis – Földváry szavaival – „török gyalázatának áldozata lett”. Páti egyedül tért haza. Később véstői lelkész, egyben a békési traktus esperese lett. 1730 körül török urak utaztak keresztül Nagykörsön, köztük Páti fia, aki a rokonait kereste a városban.⁹⁸

Ugyanakkor az irodalomtudomány egyöntetűen Harsányinak tulajdonít egy 1698-ban nyomtatásban megjelent siralmas éneket, amely éppen a Nagykunság legutóbbi pusztulásáról szól. A versfők megkettőzött kezdőbetűiből ugyanis a következő nevet lehet kiolvasni: „HARSÁNYI EV FERENCZ BUJDOSO TANITO”.⁹⁹ A versre először Thaly Kálmán figyelt fel, közölte is a *Régi vitézi énekek és elegyes dalok* című gyűjtemény második kötetében.¹⁰⁰ Ugyanakkor már Thaly is utalt arra, hogy a vers Szentsei György daloskönyvében is szerepel.¹⁰¹ Később ez a példány is megjelent nyomtatásban,¹⁰² legújabbban pedig Jankovics József adta ki Harsányi versét.¹⁰³ Harsányi Ferencnek azonban nem ez az egyetlen ismert műve. Egy latin nyelvű költeménye megtalálható a Debrecenben, 1686-ban megjelent *Hedera Poetica*-ban, és Szenczi Pál halálára is szerzett egy latin nyelvű gyászverset (*Epicedium Perennitati...*), amit ugyancsak Debrecenben adtak ki 1691-ben.¹⁰⁴

Harsányi Ferenc korábbi életútját elsősorban Thúry Etele *Iskolatörténeti Adattára* alapján ismerjük. 1671-ben végzett a debreceni református kollégiumban, és még ugyanabban az évben a hajdúböszörményi iskola rektora lett. Később, 1686-ban Tiszadadára, 1691-ben Balkányra, végül pedig Újfehértóra került lelkésznek.¹⁰⁵ (A tiszadadai és a balkányi adat feltehetően a két megjelent munka alapján került be a szakirodalomba.)

Harsányi esetében éppen fordítottjával találkozunk annak, amit Pátinál tapasztaltunk: hagyományok szólnak a karcagi szolgálatáról, illetve az elhurcolásáról, és bizo-

nyára nem véletlenül jelent meg éppen 1698-ban egy neki tulajdonított vers a Nagykunság pusztulásáról. Ugyanakkor viszont egyetlen korabeli adat sem bizonyítja, hogy Karcagon lett volna lelkész 1697-ben. Ezzel szemben Páti karcagi lelkészkedéséről korabeli feljegyzésünk van, a dr. Földváry Antal által feldolgozott mendemonda viszont tiszabüdi lelkésznek mondja Pátit. Véleményünk szerint a karcagi öregek elbeszélése és a debreceni feljegyzés egyazon eseményre vonatkozik, s ezt az álláspontot Thököly levelei és a fennmaradt török levéltári forrás is megerősíti.

A magyarázat talán abban rejlik, hogy az újjáépülő és egyre népesedő Karcag akár két prédikátort is elbírhathott. Az öregek elbeszélése viszont arra is utalhat, hogy Harsányi már hosszabb ideje volt a városban, míg Páti csak a közelmúltban kerülhetett oda, s ezért őrá nem emlékeztek. Az ellentmondást fokozza, hogy néhány karcagi öregember elbeszélésében összemosódott az 1683. évi török hadjárat és a későbbi tatárdúlás emléke, az idős Kenderesiné pedig törököt mondott tatár helyett.¹⁰⁶ Ugyanakkor a Pátiról fennmaradt egyetlen összefoglalás tulajdonképpen irodalmi mű, amely szerintünk inkább a képzeletre, mint a valóságra épül.

„Az Praedikátor se felejtődgyék el ezen fizetés alkalmatosságával”

1699 nyarán a török Porta a bulgáriai Csirovec városát és környékét jelölte ki a bujdosó kuruc hadak letelepítésére. A szultáni telepítő levél és az egykorú utasítások, valamint az előző francia fordítása szerint ekkor 1238 magyar katonát, pontosabban 526 lovas és 712 gyalogost írtak össze.¹⁰⁷ Thököly az egyik bizalmi emberét, Pápay Gáspárt küldte a csapatok közé, akit október 1-jén részletes utasításokkal is ellátott. Pápay feladata volt átvenni a bujdosó hadak számára kiutalt portai ellátmányt, és annak kiosztását is neki kellett felügyelnie. A Pápaynak adott „instructio” 9. pontja külön foglalkozik a kuruc katonaság papjával is:

„9. [NB.] Az Praedikátor se felejtődgyék el ezen fizetés alkalmatosságával, erről az Úrral és az tisztekkel végezzen, hogy ezen pénz ki osztása alkalmatosságával nyavalyás meg is ruházódhassék; adgyanak jó példát ez iránt az tisztek, és magokébul is az többinek, Istenekhez és vallásokhoz való kötelességekre nézve.”¹⁰⁸

A rövid utasítás szerint a hadak számára érkező pénzből a prédikátornak is meg kellett adni a járandóságát, amiről Pápaynak Petrőczy István generálissal és a katonaság tisztjeivel kellett tárgyalnia. Még arról sem feledkezett meg Thököly, hogy a papnak adjanak új ruhát a feltehetően már teljesen elrongyolódott régi helyébe. Mivel erre nem volt anyagi keret, a fejedelem a tisztekre bízta, hogy a katonák és a nemesség tagjaival együtt a saját járandóságukból pótolják ki a prédikátor öltözetét. Feltehetően a prédikátort is katonaként, esetleg nemesemberként írták össze, így a havi ellátmánya ugyan biztosítva volt, az új ruha megvétele, csináltatása viszont nem volt benne a Portáról kiutalt pénzben.

Itt említtem meg, hogy 2005 nyarán végzett isztambuli levéltári kutatásaim során sikerült megtalálnom Thököly Imre Bulgáriába telepített katonaságának teljes névsorát. Az 1699 szeptemberében készült összeírás négy – két lovas és két gyalog – kaptányság alatt 17 század kuruc katona (1189 fő), valamint 123 nemesember nevét tartalmazza két csoportban. (Az utóbbiak közül 93 fő volt jelen a mustránál, további

harminc személy viszont még úton volt Belgrádból.) A kimutatás már azzal is meglepetést kelt, hogy a török és francia források adataival ellentétben nem csupán 1238 bujdosóról ad tájékoztatást, így az emigráció személyi összetételét kutató történész további 74 névvel is találkozik. Ugyanakkor jelen dolgozatunk számára is értékes adalékot találunk: a nemesség kimutatásában, rögtön Petrőczy István generális, báró Orlay Miklós és négy további előkelő bujdosó után hetedikként ott találjuk Harsányi Ferenc nevét is.

Összegzőként elmondhatjuk, hogy az emigráció idejéből fennmaradt magyar és török források jól alátámasztják a Páti Miklósról szóló debreceni bejegyzés, illetve a Harsányi prédikátor elhurcolásáról lejegyzett későbbi visszaemlékezések adatait. Thököly levelei, valamint az Ahmet Refi által kiadott török forrás egyértelműsítik, hogy 1697 telén valóban két, a karcagiakkal együtt rabságba került magyar papot váltottak ki temesvári fogságukból. 1698 elején még mindketten Temesváron tartózkodtak, s egyiküket Belgrádba akarták küldeni. Ha viszont hihetünk a Páti hányattatásairól ránk maradt elbeszélésnek, akkor ő hamarosan hazakerült. Harsányi Ferencről ellenben Kenderesi Istvánné Bíró Kata – akit 1763. június 14-én, századik életévében temettek el – még a halálos ágyán is azt állította, hogy örökre odamaradt.¹⁰⁹ Bár az 1699 szeptemberében készült összeírás a letelepített nemesek kimutatásában nem tünteti fel Harsányi Ferenc hivatalát, véleményünk szerint csak a karcagi prédikátorról lehet szó. Ennek még az sem mond ellent, hogy a temesvári fogság idején szerzett költemény még 1698-ban megjelent nyomtatásban. A kiadás hátterében nem kell feltétlenül Harsányit keresnünk, hiszen a kéziratot valamelyik szerencsésebb helyzetbe került karcagi lakos is hazavihette, és az sem elképzelhetetlen, hogy a vers a kiszabadult rabok segítségével látott napvilágot.

Csupán érdekességként jegyezzük meg, hogy mind Harsányi Ferencnek, mind Páti Miklósnak lehetősége volt arra, hogy ekléziáik egyik-másik volt tagjával az Oszmán Birodalom területén is összetalálkozzanak. Természetesen nem a velük együtt elhurcolt szerencsétlen karcagi lakosokra gondolunk, hanem Thököly katonáira.

A korábban Újfehértón szolgáló Harsányi tiszteletes például személyesen ismerhette Nyúzó Mihályt, II. Rákóczi Ferenc későbbi híres lovas ezredesét, aki jobbágyként éppen Újfehértón látta meg a napvilágot. 1687-ben még Munkács hős védői között tartózkodott, 1699 szeptemberében viszont éppen Szappanos Mihály ezereskapitány Temesváron állomásozó lovasságának az egyik tisztjeként vették nyilvántartásba az emigráns katonaság összeírásánál. 1703-ban tért haza, előbb Bercsényi Miklós generális lovasezredének kompániás főhadnagya, majd Pekry Lőrinc lovasezredének a vicekapitánya volt, 1705-től pedig önálló lovasezrede élén tevékenykedett a Tiszántúlon és Erdélyben. A szabadságharc bukása után ő is hűséget esküdött a császárnak, és ezredesként írta alá a szatmári békét. A kiváló katonát mindkét fél megbecsülte: előbb 1707-ben Rákóczi, majd 1712-ben III. Károly nemesítette meg.¹¹⁰ Ugyanakkor – ha személyesen nem is, de hallomásból – mind Harsány, mind Páti ismerhette a karcagi születésű, régi katonai múltta visszatekintő Balai Mátyás kuruc főhadnagyot, aki 1686-ban még a híres Kis Balázs lovasezredében küzdött a török ellen. 1697-ben a hegyaljai felkelőkhöz csatlakozott, majd Sárospatak és Tokaj császáriak általi visszafog-

lalása után ő is török földre menekült. 1704 elején báró Orlay Miklós parancsnoksága alatt érkezett vissza, s hadnagyként vett részt az erdélyi harcokban. Alig három évvel később, feltehetően a hosszú évtizedes hadakozásba belefáradva visszavonult. Mivel szülővárosa addigra ismét romokban hevert, az elmenekült lakosság pedig Rákóczi szabolcsi birtokán, Rakamazon élt, Berettyóújfaluban telepedett le. Itt tartózkodott 1708 elején is, amikor Kos Mihály ezredes főhadnagynak kívánta megtenni az épülő berettyóújfalui sáncban. Kos jellemzése szerint Balai „jó értelmes, az hadi expedíciókban tudós ember” volt.¹¹¹

Thököly Imre felhasznált naplói és leveleskönyvei

- Leveleskönyv, 1691–1692. *Thököly Imre fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve.* Közli: Thaly Kálmán. Budapest, 1896. /MHHS 34./
- Leveleskönyv, 1694. *Thököly Imre fejedelem leveleskönyve az 1694-ik évről.* In: *Késmárki Thököly Imre némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1705.* Közli: Thaly Kálmán. Pest, 1868. /MHHS (23/1–2.) 87–351. o.
- Leveleskönyv, 1696. *Thököly Imre 1696. évi kiadatlan leveleskönyve.* Filiala Batthyaneum Bibliotheca Naționala (Gyulafehérvár).
- Leveleskönyv, 1698/1. *Thököly Imre 1698-iki leveleskönyve.* In: *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. 2. köt.* Közli: Thaly Kálmán. Budapest, 1873. /MHHS 24./ 417–487. o.
- Leveleskönyv, 1698/2. *Thököly Imre 1698. évi kiadatlan leveleskönyv-töredéke.* MOL G 2 Thököly-szabh. lt. II. 5.
- Leveleskönyv, 1699/1–2. *Thököly Imre 1699. évi leveleskönyvei.* MOL G 2 Thököly-szabh. lt. II. 5.
- MHHS *Monumenta Hungariae Historica Scriptores – Magyar Történelmi Emlékek.* I. osztály: Írók.
- MHHS 23/1–2. *Késmárki Thököly Imre némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1705.* Közli: Thaly Kálmán. Pest, 1868.
- MHHS 24. *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. 2. köt.* Közli: Thaly Kálmán. Budapest, 1873.
- Napló, 1689. *Késmárki Thököly Imre fejedelem maga kezével írott naplója. 1689. június 17-től, september 25-ig.* In: *Késmárki Thököly Imre némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1705.* Közli: Thaly Kálmán. Pest, 1868. /MHHS 23/1–2./ 4–59. o.
- Napló, 1693–1694. *Thököly Imre naplója 1693–1694. évekből.* Közli: Nagy Iván. Pest, 1863. /MHHS 15./

Jegyzetek

- ¹ Például 1693. április 26., december 6.: „Isteni szolgálat”; 1694. július 6.: „reggeli könyörgés.” *Napló, 1693–1694.* 75., 285., 414. o.
- ² Uo. 356. o.
- ³ Uo. 360. o.
- ⁴ Uo. 394. o.
- ⁵ Uo. 77. o.
- ⁶ Uo. 292. o.
- ⁷ Uo. 699. o.
- ⁸ *Almády István naplója, 755.* o.
- ⁹ *Napló, 1693–1694.* 77., 292–295. o.; illetve *Leveleskönyv, 1694.* 93. o.
- ¹⁰ *Napló, 1693–1694.* 128. o.
- ¹¹ Uo. 277. o.
- ¹² Uo. 317. o.
- ¹³ Uo. 33. o.
- ¹⁴ Uo. 40. o.
- ¹⁵ Uo. 62–63. o.
- ¹⁶ Uo. 355. o.
- ¹⁷ Almády i. m. 751–752. o.
- ¹⁸ Uo. 330–331. o.
- ¹⁹ Uo. 292. o.
- ²⁰ Uo. 380. o.
- ²¹ Uo. 431., 589. o.
- ²² Uo. 419. o.
- ²³ Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. *Századok*, 88. (1954) 296–297. o.
- ²⁴ Seres István: Thököly Imre naplói és leveleskönyvei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117 (2004) 656. o.
- ²⁵ „Conventio Egrii (egregii) Stephani Palatics, cujus annus incipit die 1. Jan. 1683. Kézpénz fl. 80. Czipó dietim nro 4. Angliai posztó uln. 5. Bor dietim just. 1.” MHHS, 24. 79. o. („Thököly udvartartása. 1683.”)
- ²⁶ „Jó reggel mindjárt az levelek continutiójához fogván, Palaticstot, egyik bejárómat elkészítettem, Kassára, Regéczben, Patakra, Munkácsra feleségemnek, váradi pasának, debreczeni bírónak, Deák Ferenczének leveleket írván, mégpedig duplicate; ebéd után elindult Palatics.” *Napló, 1689.* 262. o.
- ²⁷ A Munkácson tartózkodó Dobay Zsigmond 1686. évi naplója viszont egyszer sem említi. MHHS, 23/2. 415–458. o. („Dobay Zsigmond naplója. 1686.”)
- ²⁸ MOL P 1511. Károlyi cs. lt. „Palaticz István végrendelete 1697.”
- ²⁹ *Napló, 1693–1694.* 268. o.
- ³⁰ *Régi magyar költők tára XVII. század. 14. köt. Énekek és versek (1686–1700).* S. a. rend. Jankovics József. Budapest, 1991. 808. o. [A továbbiakban: RMKT, 14. köt.]
- ³¹ Györfly István: *Nagykunsági krónika.* Budapest, 1941. 66–68. o. Újabb kiadását lásd: RMKT, 14. köt. [Dányádi János: *Siralmas versek.*] 198–204. o. Ugyanezzel a tatárdúlással függ össze egy mindössze három szakaszban fennmaradt, töredékes vers is („Tatárok Hajdúhadházon”), amely Hajdúhadház elpusztítását örökíti meg. Uo. 205. o., illetve 809. o. jegyz.
- ³² Cserei Mihály: *Erdély históriája [1661–1711].* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bánkúti Imre. Budapest, 1983. 252. o.
- ³³ *Napló, 1693–1694.* 240. o.
- ³⁴ Uo. 256. o.
- ³⁵ Uo. 268. o.
- ³⁶ Uo. 269–270., 272. o.
- ³⁷ Uo. 338. o.
- ³⁸ Uo. 271., 279., 302., 356., 369., 387. o.; Tököly végrendelete: MHHS, 23/1. 406–407. o.
- ³⁹ „81. Magyarországbán a tatároktúl (Thököly és Zrínyi Ilona által) szabadított rabok száma origináljának párja.” *Pápai János törökországi naplói.* Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta:

- Benda Kálmán. Budapest, 1963. /Magyar Századok./ 661. o. A zárójelbe tett betoldás Thalytól származik.
- ⁴⁰ Cserei i. m.
- ⁴¹ *Napló, 1693–1694.* 277–278. o.
- ⁴² Refik, Ahmet: *Türk hizmetinde Kıral Tököli İmre (1683–1705). Orta Macar Kırılı Tököli İmre'nin Türkiye'de geçen hayalına dair Hazinesi Evrak vesikalarnı havidir.* Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi İstanbul, 1932. 30. o. (40. sz.)
- ⁴³ Uo. 32–33. o. (48., 50. sz.)
- ⁴⁴ Uo. 33. o. (49. sz.)
- ⁴⁵ *Petrőczy István II. – Révay Erzsébet levelei 1690–1699.* Közzéteszi: Kovács Sándor. Pozsony, 1916. 42. o.
- ⁴⁶ Uo. 46. o.
- ⁴⁷ Arzoál: oszm. *arzal, arzual*; „kérvény, kérelem, folyamodvány”. *Redhouse Türkçe – İngilizce sözlük.* İstanbul, 1997. 77. o.
- ⁴⁸ Kadia: az oszm. *kadi, kad*; „bíró” szó szerbhorvát közvetítésű alakja a magyar nyelvben. Kakuk Zsuzsa: *A török kor emléke a magyar szókincsben.* Budapest, 1996. /Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23./ 167. o.
- ⁴⁹ Hacset: oszm. *hacat, hacet*; „kíváncsi, szükségesség”, itt bizonyág értelemben. *Redhouse*, 431. o.
- ⁵⁰ Szerdár: oszm. *serdâr*; „hadvezér, generális; parancsnok”. Kakuk, 79. o. Esetünkben a belgrádi pasát jelenti.
- ⁵¹ Taiun (tain): a török *taın, ta'yin*; „ellátmány, fejadag” szóból. *Redhouse*, 1109. o.
- ⁵² *Leveleskönyv, 1698/1.* 483–484. o. („Iratott Horvát Ferencz úrnak. Die 19. Februarij.”)
- ⁵³ „Belgrad muhafızı Paşaya hükmü ki: Tököli İmre Dergâhi muallâma mektub gönderüb hâlâ Belgrad'da hidmeti muhafazada olan Kursuların papaslarını ... nam müsellim bigayri hakkın urub katlıdüb ve katili mezbur hâlâ senki veziri müşârunileyhsin habsinde olduğın bildirüb olbadâ hükmü hümayunum reca itmeğın katili merkm habıs olunub orduyu hümayunum Belgrada varınca itlak olunmamak emrim olmuşdur deyu yazılmışdır. Fi evasıtı n 1109.” Refik i. m. 41. o. (63. sz.)
- ⁵⁴ „12. mo. Az kiknek ez illy bujdosdók közzül személyünkhöz, igyünkhöz beneintentionatusságokat [jóindulatukat] s hittel való ex pectoratiojokat [hűségüket] láttya, az Erdélybe küldendő postákrul, és az praedicator iránt való intentionkrul [szándékunkról] vegye elméjeket, s ez illy szükségre embereket vagy hozzon, vagy a bellyéb menetelre az illyen tudósítást venén, magát vellek assecuraltassa [biztosíttassa].” *Leveleskönyv, 1696.* 179. o. („Instructio Casparis Papai ad Principem Valachiae expediti. Die 6 8br.”)
- ⁵⁵ Uo. 186. o. („Sándor Mihály Instructioja.”)
- ⁵⁶ Uo. 234. o.
- ⁵⁷ „P. S. Iste Praedicans Calvinianus est penes Capit. Passam Danubianum, si iste vocaretur ad Portam iste sciret annia referre et de statu abeuntium et ibi manentium, quoniam est ab ipsis expeditus.” Uo. 235. o. (Az Fr[ancziai]. Oratornak die 29 9bris 1696.)
- ⁵⁸ Tihája: az oszm. *kethüdâ, kethudâ*; „helyettes, megbízott stb.” szó *kihaya, kihâya* stb. alakváltozatának szerbhorvát közvetítésű alakja a magyar nyelvben. Az Oszmán Birodalomban a magas rangú tisztviselők – nagyvezír, pasa, janicsár aga – helyettesét nevezték így. Kakuk i. m. 135. o. Jelen esetünkben a nagyvezír helyetteséről van szó.
- ⁵⁹ Csasz pasza: oszm. *çauş paşası*; magas udvari méltóság, az udvarban működő csaszok testületének a főnöke, a rendőrség feje, a nagyvezír bíróságának az elnöke, az udvari protokoll főnöke. Kakuk i. m. 128. o.
- ⁶⁰ Effendi: oszm. *effendi, efendi*; a tanult emberek, elsősorban is a török állami hivatalnokok és egyházi személyek megtisztelő címe, megszólítása. Kakuk i. m. 149. o.
- ⁶¹ Marquis de Ferriol rendkívüli francia követ a Portán.
- ⁶² Kira: oszm. *kira*; „bérlet, bérelés, bérbevétel”. *Redhouse*, 666. o.
- ⁶³ *Leveleskönyv, 1696.* 236–237., 240. o. („Iratot die 10 Xobris (Sic!) Sz[ent]. András Jánosnak Szőlősi Sigmond neve alatt.”)
- ⁶⁴ Uo. passim.
- ⁶⁵ Uo. („Instructió Gaspari Pápai Die 27. 8bris”)
- ⁶⁶ *Leveleskönyv, 1696.* 52. o. („Iratott az V[ezér]. Tihájának 6. Martii 1696.”)
- ⁶⁷ *Leveleskönyv, 1696.* 54. o. („Iratott Sz[ent]. András Jánosnak die 19. Martii 1696.”)
- ⁶⁸ Uo. 59. o. („Iratot die 27. Martii Sz[ent]. András Jánosnak.”)

- ⁶⁹ *Napló, 1693–1694.* 199. o.
- ⁷⁰ Uo. 281. o.
- ⁷¹ Uo. 289., 291. o.
- ⁷² Uo. 293–294. o.
- ⁷³ Uo. 296. o.
- ⁷⁴ Uo. 313. o.
- ⁷⁵ Nagy László: „Kuruc éltünket megállván csináltuk ...” – *Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben.* Budapest, 1983. 57. o.
- ⁷⁶ Isáki neve a fenti kötethez készült névmutatóban a következőképpen szerepel: „Isáki János, Thököly katonája, a hegyaljai felkelés egyik szervezője”. Uo. 307. o.
- ⁷⁷ *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára.* 5. köt. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. S. a. rend. Géresi Kálmán. Budapest, 1897. 410. o. [A továbbiakban: *Károlyi Oklevéltár*, 5. köt.]
- ⁷⁸ Nagy i. m. 183. o.
- ⁷⁹ Cserei i. m. 155. o. Cserei két eseményt összekeverve Teleki Mihály 1678. évi hadjáratával kapcsolatban írja a fentieket, az erdélyi tanácsúr valójában 1672. szeptember 20-án szenvedett vereséget a szatmári császári katonaságtól. Uo. 485. o. 95. jegyz.
- ⁸⁰ Benczédi László: *A hegyaljai felkelés.* Budapest, 1953. 61. o.
- ⁸¹ Nagy i. m. 129. o.
- ⁸² *Napló, 1693–1694.* 82., 310. o.
- ⁸³ *Leveleskönyv, 1691–1692.* 340–341. o.
- ⁸⁴ *Károlyi Oklevéltár*, 5. köt. 426., 431. o. (Eölyüs vicéje a mustrakönyvben vezetéknev nélkül szerepel.)
- ⁸⁵ *Leveleskönyv, 1694.* 106., 109. o.
- ⁸⁶ Uo. 92–93. o.
- ⁸⁷ *Leveleskönyv, 1698/2.* „Petróczi István Uramnak. Die eodem. 1. Januarii.”
- ⁸⁸ A Drinápolyban tartózkodó Horváth Ferencről van szó.
- ⁸⁹ *Leveleskönyv, 1698/1.* 430. o. („Szappanos Mihálynak, eodem die.” [1698. január 15.])
- ⁹⁰ Uo. 483–484. o. („Iratott Horvát Ferencz úrnak. Die 19. Februarij.”)
- ⁹¹ „Tameşvar muhafızı Yusuf Paşa'ya hüküm ki: Tököli İmre arzuhal göderüb bundan akdem *Karsağuy-salaşlı* reayasile iki yefur papas istirkak ve hâlâ Tameşvar'da mahbus olduklarin bildirüb itlak olunmalrı babında emri şerifim reca itmegin itlak olunmaları babında yazılmışdır. Fi evahiri r 1109.” Refik i. m. 40. o. (60. sz.) [A dőlt betűkkel írt szót a szerző arab betűkkel szedve hagyta benne a szövegben.]
- ⁹² Györffy István: *Nagykunsági krónika.* Budapest, 1941. 69. o.
- ⁹³ Elek György: „...tsak bújdosás volt életünk...” – *Karcag város és a Nagykunság a 17. században és a Rákóczi-szabadságharc idején.* Karcag, 2004. 97. o.
- ⁹⁴ Uo. 9. o.
- ⁹⁵ Uo. 12. o.
- ⁹⁶ Uo. 13. o. A három idős ember visszaemlékezését Györffy is közli az idézett munkájában. Györffy i. m. 75–78. o.
- ⁹⁷ „Nicolaus Páti. Pastor Karczagujszállásiensis. Coniunx per tartaros ablatus Constantinopolis 1697. augusti.” Thury Etele: *Iskolatörténeti Adattár.* 2. köt. Pápa, 1908. 162. o. Az adatot idézi Elek György is: Elek i. m. 10. o. 6. jegyz.
- ⁹⁸ Dr. Földváry Antal: *Turbucz Kata könnyei.* (Igaz történet a török időkből.) *Református Jövő*, 1940. november 30. 6–7. o. A történetet röviden idézi Tóth Dezső is, aki egyébként Páti életrajzánál Thury Etele *Iskolatörténeti Adattára* és Földváry cikke mellett Zoványi kéziratot munkájára (*Adatok a Theologiai Lexikonhoz*) hivatkozott. Ugyanakkor Pátit 1692-ben említi karcagi lelkészként, s feltehetően ezt az adatot merítette a kéziratból. Tóth Dezső: *A hevesnagykunsági egyházmegye múltja.*
- ⁹⁹ RMKT, 14. köt. 840. o. Jankovics, feltehetően az „EV” szócska alapján evangélikus lelkésznek tartotta Harsányit, ez a nézet azonban – az életutat és a szolgálati helyeket tekintve – nyilvánvalóan téves.
- ¹⁰⁰ „Nagy-Kunság romlásáról. »Hajdani emlékezetes nemes Nagy-Kunságnak, vitézek anyjának nagy romlásáról.« (Nyomtat. 1698. esztendőben.)” *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok.* XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbéli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból egybegyűjté s jegyzetekkel ellátta: Thaly Kálmán. 1. köt. Pest, 1864. 249–261. o.

- ¹⁰¹ „Megvan e régi ének Szencsey György dalgyűjteményéhez hozzá kötve, de külön állott mojette nyomtatványon, melyen alul 1698. évszám áll, hihető a nyomtatás, vagy tán az ének írásának éve is.” Uo. 261. o. jegyz.
- ¹⁰² Buda János: *Szentsei-dalokönyv*. Budapest, 1943. 169–175. o.
- ¹⁰³ „Hajdani emlekezetes [n]emes Nagy Kunságnak vitézek anyana[k] és taplalásának ma[s]tani nagy romlása, es Azon örülő es csufolódó embereknek megfeddettetések. Es minden rendnek és helyeknek ez példával meg-téresre való intettetések. Végezetre Istenhez való indulatos foházkodások. Anno 1698. Esztend.”
- ¹⁰⁴ RMKT, 14. köt. 840. o.
- ¹⁰⁵ Thury i. m. 143.; RMKT, 14. köt. 840. o.
- ¹⁰⁶ Tóth szerint „helyi feljegyzés”-ben szerepel, hogy Harsányit 1683-ban elhurcolták, ezt azonban elveti, éppen az 1686. és 1691. évi előfordulása miatt. Ugyanakkor Elek György azon a véleményen van, hogy a tiszteletesnek sikerült kiszabadulnia 1683-as fogsága után, s úgy került Tiszadadára. Minderre lásd az idézett munkákat.
- ¹⁰⁷ Refik i. m. 43–51. o. (67., 69–71. sz.); Benda Kálmán: A bujdosó Thököly (1699–1705). In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. 166. o.
- ¹⁰⁸ *Leveleskönyv, 1699/1*. 67. o. („Pápai Gáspár instructiojának punctumi die 1. 8bris 1699.”)
- ¹⁰⁹ Györffy i. m. 77. o.
- ¹¹⁰ Életrajzát l. Sípos Ferenc: Nyúzó Mihály, a kuruc (1666–1716.) Egy életút színe és fonákja. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2003. 175–178. o.
- ¹¹¹ Balai Mátyás életrajzát a „Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején (1698–1699)” című, és a *Hadtörténelmi Közleményekben* kiadás alatt álló tanulmányunkhoz készített életrajzi adattárban írtuk meg.